ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal

Volume - 8 Number - 1 March 2018

Editor
Dr. Madhukar. V. Patil, Nandurbar

Asst.Editor
Dr. Shubhangi D. Rathi
Dr. H.R.Chaudhari
Prin. Dr. Vinod V. Patil
Dr. S.J. Patil

Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J. Parikh, Gujrat
Dr. A. M. Garode, Chikhli

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 350.00 or
US $ 35.00 Only (extra postage charge)
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या–त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळें–४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७–२२३९६६६.

Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sam...
College of Education
Jalgaon

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 243 ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

THE STATUS OF DISABILITY STUDIES: FILM AND LITERATURE

... Guest Editor ...
Dr. Jayashri M. Nemade

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

... Executive Editors ...
Prof. Yunus R. Shaikh
Dr. Somnath S. Lokare
Mr. Madhavrao A. Patil

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2022

Special Issue 05 Volume III (B)

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2022

Volume 3 Issue III

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

iifS

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

JISRAF

Digital Online Identifier-Database System

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal
ISSN 2349-638x
Impact Factor 7.331
Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Recent Trends in Higher Education

(Special Issue No.115)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor
Principal Dr. S.S.Gore

Co-Editor
Prof. Dr. A.G.Kamble
Dr.M.V.Mate

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

Multidisciplinary National Conference
ON

Motivational Techniques for University and College Teachers

19th March 2018

♦ Patron ♦

Hon'ble Adv. S. P. Deshmukh
(President)
Hon'ble Smt. Ujwalatai Baheti
(Vice-President)

♦ Editor ♦

Dr. Anil Lohar
(Principal Organiser)

♦ Editing Assists ♦

Mr. S. T. Patil (Convener)
Mr. S. M. Kogta (Co-ordinator)
Dr. D. Y. Hiware (Vice-Principal)
Mr. U. K. Fase (Secretary)
Mr. G. D. Bhalerao (Secretary)

♦ National Advisory Committee ♦

Prin. Dr. R. S. Patil (Shahada)
Prin. Dr. P. P. Chajed (Dhule)
Prin. Dr. J. B. Anjane (Ainpur)
Prin. Dr. D. R. Patil (Shirpur)
Prin. Dr. L. P. Deshmukh (Jalgaon)
Prin. Dr. Lata More (Navapur)
Prin. Dr. P. M. Pawar (Amalner)
Prin. Dr. B. N. Patil (Pachora)
Dr. Navpreet Kaur (Haryana)
Prof. B. P. Savkhedkar (Jalgaon)
Dr. Pushpa Suryawanshi (M.P.)
Prin. Dr. F. N. Mahajan (Yawal)
Dr. Soma Roy (Assam)
Dr. Shubhangi Rathi (Bhusawal)
Dr. Asif Kawosa (J & K)
Dr. P. T. Chaudhari (Jalgaon)
Dr. Imran Khan (Kerala)
Prof. V. N. Andhale (Dharangaon)
Dr. S. B. Borate (Bhusawal)
Dr. Panjab Chavan (Nanded)
Dr. Shirish Patil (Jamner)
Dr. R. D. Bansod (Rahuri)
Dr. Sushma Patil (Mumbai)
Dr. Vakil Shaikh (Nagpur)

♦ Organizing Committee Members ♦

Mr. R. S. Bansod
Mr. K. V. Patil
Mr. N. K. Ramteke
Mrs. N. K. Thamke
Mr. V. R. Thosar
Mr. N. D. Atkore
Mrs. S. G. Nagori
Mr. T. S. Patil
Mrs. S. S. Patil
Mr. A. N. Patil
Mr. G. D. Dhangar
Mr. A. G. Shah
Mr. S. D. Bagul
Mr. V. R. Birpan

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

♦ Organized by ♦

Adv. Sitaram (Babanbhau) Anandramji Baheti Art's, Commerece & Science College

Khwajamiya Road, Post Box No. 110, Jalgaon (M.S.) Website: www.sabaheticollege.org Ph: 0257-2226147

NACC Reaccredited 'B' Grade Affiliated to North Maharashtra University, Jalgaon.

079-081 **Role of Teachers in Nation-building**
- Prof. Vrushali W. Warade, Malkapur

082-085 **Strategies of Motivation**
- Adv. Shannon Girish Nagori, Jalgaon

086-087 **Motivational Techniques for University and College Teachers**
- Rajput Sheea Sardarsingh, Jalgaon

088-090 **Factors Affecting the Efficiency of College Teachers**
- Shrikant Bhimrao Patil, Jalgaon

091-093 **Factors Affecting the Efficiency of College Teachers**
- Nilima K. Thamke, Jalgaon

094-096 **Concept and Theories of Job Satisfaction**
Dr. Jayashri B. Patil, Jalgaon

097-099 **Management and Motivation**
- Prof. S. T. Patil, Jalgaon

100-102 **Motivation of Teacher with Special Reference to APJ Abdul Kalam**
- Ayaz Shah Gulab Shah, Jalgaon

103-104 **MoMotivational Techniques for University and College Teachers**
- Dr. Prakash Namdeo Patil, Bodwad
- Dr. Prasanna Deshmukh, Bodwad

105-108 **Geographical Strategies for the Conservation of Indian Environment**
- Raju Suresh Gaware, Jalgaon

109-110 **Motivational Techniques for Teachers**
- Mrs. Namrata Suresh Sonar - Thosar

111-112 **Role of Teacher in Nation Building**
- Mr. Vijay R. Thosar, Jalgaon
- Mr. Hitendrasing D. Girase, Nandurbar

113-114 **Faculty Empowerment Strategies in Academic Institutions**
- Sunil Purushottam Patil, Jalgaon
- Dr. Pramod Ramdas Chaudhari, Jalgaon

115-116 **Teachers Development Through Open Source Software's**
- Viqar R. Shaikh, Jalgaon

११७-११७ **राष्ट्राच्या निर्मितीत शिक्षकांची भुमिका**
- सहा. प्रा. गिरीश गवई, पुलगांव

११८-११९ **जळगांव जिल्ह्यातील राज्य परिवहन महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांच्या कार्यासमाधानाचा अभ्यास**
- डॉ. अनिल लोहार, जळगाव
- अभय श्रीकांत सहजे, जळगांव

१२०-१२२ **शिक्षण क्षेत्रापुढील आव्हाणे (उच्च शिक्षण) : एक चिंतन**
- प्रा. डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ, चाळीसगाव

१२३-१२६ **महाराष्ट्रातील शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात कार्यरत शारीरिक शिक्षण शिक्षकांचे नोकरीतील समाधान**
- प्रा. डॉ. विरेंद्र शिवसिंग जाधव, मुक्ताईनगर

१२७-१२८ **राष्ट्र उभारणीतील महाविद्यालयीन प्राध्यापकांची भूमिका आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील मर्यादा**
- प्रा. डॉ. नीता सुधाकर वाणी, ऐनपूर

१२९-१३० **माध्यमिक शाळांमधील स्त्री व पुरुष शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास**
- डॉ. शारदा शेवतेकर, औरंगाबाद
- जोशी निलश्री मधुकर (सहजे), जळगांव

१३१-१३२ **शिक्षण समाज आणि शिक्षक**
- डॉ. अतुल पाटील, जळगाव

१३३-१३५ **उच्च शिक्षणातील आव्हाने**
- प्रा. डॉ. डी. वाय. हिवरे, जळगाव

१३६-१३७ **उच्च शैक्षणिक धोरणे आणि शिक्षकांची भूमिका**
- प्रा. विनोद आत्माराम नन्नवरे, जळगाव

१३८-१४० **राष्ट्रउभारणीत शिक्षकांची भूमिका**
- प्रा. शीतल एस. पाटील, जळगाव

१४१-१४२ **शिक्षण क्षेत्रातील प्रगतीपर योजना**
- प्रा. श्रीमती अर्चना पुंडलिकराव भोसले

१४३-१४४ **महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे घटक**
- प्रा. डॉ. अविंत एस. पाटील, टेहू

१४५-१४५ **राष्ट्रविकासात शिक्षकांची भूमिका**
- गोपीचंद देविदास धनगर, जळगाव

१४६-१४९ **शिक्षक आणि शिक्षकाची भूमिका**
- प्रा. खेमराज पाटील, जळगाव

१५०-१५२ **राष्ट्र उभारणीमध्ये शिक्षकांचे योगदान व उच्च शिक्षण**
- प्रा. राहुल एस. बनसोड, जळगाव

१५३-१५५ **राष्ट्रीय एकात्मता में हिंदी शिक्षकों की सक्षमता**
- डॉ. राजेश भामरे, जलगाँव

१५६-१५७ **अध्यापक की योग्यताऐ**
- प्रा. नारायण अटकोरे, जलगाँव

१५८-१६० **प्राथमिक शिक्षा और पंच वार्षिक योजनाऐं**
- शेख मोईन नईम, जलगाँव
- प्रा. संजय भाऊराव हिंगोणेकर, जलगाँव

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Rajo Sambhaji College of Education Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Rajo Sambhaji College of Education Jalgaon

Platinum ISSN 2231-0096 Volume - 8 Number - 1 March 2018

महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे घटक

- प्रा. डॉ. अविंत एस. पाटील
सहजीवन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय
टेहू, ता. पारोळा, जि. जळगाव

प्रस्तावना

आज आपण २१व्या शतकात वावरत आहोत. या २१व्या शतकात सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, आर्थिक एवढेच काय राजकीय परिस्थितीत देखील प्रचंड बदल होतांना दिसत आहे. एवढेच कशाला कला, क्रिडा, कौशल्य या क्षेत्रांमध्येही बदल होतांना दिसत आहे. अशावेळेस शिक्षण क्षेत्र तरी कशाला मागे राहील तर आज शैक्षणिक क्षेत्र देखील पूर्णपणे बदलत असल्याचे दिसून येत आहे.

आणि या शैक्षणिक क्षेत्राचा मुख्य घटक म्हणजे शिक्षक हा अपेक्षांच्या आणि उद्दिष्टांच्या प्रचंड दबावाखाली वावरतांना दिसत असून देखील आपले शिक्षणाचे कार्य नेटाने पुढे नेण्याचे कार्य करत आहे. परंतु या दबावामुळे शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करणे कठीणच नाही तर दुरापास्त होत चालल्याचे दिसून येते.

आजच्या प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्राच्या वाटचालीत शिक्षकांची भूमिका फार महत्त्वाची व तोलामोलाची आहे. अध्यापन हा एक व्यवसाय मानला तर तो आव्हानात्मक व्यवसाय बनला आहे. यातील नफा-तोटा, फायदा-नुकसान हा भाग एक वेळ बाजूला ठेवला तरी सजीवांचा (विद्यार्थी) विकास करण्याचे जे समाधान शिक्षकाला प्राप्त होते ते अन्य कोणलाही प्राप्त होत नाही. त्यामुळेच अध्यापन ही कला आहे आणि शास्त्रही आहे, असे म्हटले जाते. कला यासाठी की, यात अंगीभूत गुणांना प्रचंड वाव असतो आणि विकासाला संधी असते, तर शास्त्र यासाठी की ते एक तत्त्व आहे, त्यात एक व्याख्या आहे. सूत्र आहे आणि वच्चावत जनांच्या विकासाचे तंत्र आहे आणि पडताळाही आहे. संस्कार आहेत.

विद्यार्थ्यांतील गुणदोष शोधून काढणे, उणिवा शोधून काढणे, त्या कमी करणे, विद्यार्थ्यांतील वेगळेपण हेरून त्याच्यातील सुप्त गुणांना एक वेगळा प्लॅटफॉर्म निर्माण करून देणे, विद्यार्थ्यांशी भावनिक बंध जोडून जिव्हाळा प्रस्थापित करून त्याला एका वेगळ्या विकासाच्या वाटेवर नेण्यासाठी धडपडणे, भविष्यातील एक चांगला विधायक नागरीक निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न करणे यामुळे शिक्षक व्यवसाय एका आगळ्या उंचीवर असल्याचे दिसून येते.

आजच्या युगात ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला आहे. जगातील कोणत्याही भागाचे ज्ञान, विद्यार्थ्यांच्या हातावर आले आहे. मोबाईलच्या एका बटणावर त्याला पाहिजे ते ज्ञान व नको ते ज्ञानही प्राप्त होते. अशा परिस्थितीत शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. नवनवीन आव्हाने आणि समस्या दिवसेंदिवस शिक्षकांपुढे आ वासून उभ्या राहतात. त्याचा परिणाम निश्चितच शिक्षकांवर व त्यांच्या अध्यापनावर एकूणच कार्यक्षमतेवर होत असावा. प्रतिदिन शिक्षकाला वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागत असते.

आजच्या या ज्ञानाच्या विज्ञान युगात बदल सर्वच क्षेत्रात दिसून येते. बदलती जीवनशैली, बदलती जीवन मूल्ये, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समस्या बदलत्या सुविधा, भौतिक तसेच अभौतिक बदल, बदलती कार्यशैली त्याचबरोबर शिक्षणाची बदलणारी ध्येये-धोरणे यामुळे एकूणच संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम होतांना दिसत आहेत आणि या सर्वांचा मूलभूत घटक म्हणजे शिक्षक - त्याच्यावर व त्याच्या कार्यक्षमतेवर प्रचंड मोठ्या प्रमाणात परिणाम दिसून येत आहे.

१) शिक्षकांची बदलती भूमिका – आजच्या काळातील शिक्षकाला केवळ शिक्षक राहून चालणार नाही तर त्याला स्वत:च्या भूमिकेत सतत बदल करत राहणे आवश्यक आहे. त्याला केवळ शिक्षकाच्या भूमिकेतून पाहून चालणार नाही तर त्याला कधी मित्र, कधी मार्गदर्शक, विकालक, सल्लागार, पालक, क्षमतावान अशा भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

मित्र *मार्गदर्शक*
सल्लागार *शिक्षक भूमिका* *पालक*
क्षमतावान *विकासक*

आणि या विविध भूमिका प्रत्येकालाच पार पाडता येतील असे होत नाही. त्यामुळे कदाचित त्याची मूळ भूमिका म्हणजे शिक्षक हीच विसरण्याची शक्यता अधिक असू शकते.

२) शिक्षकावरील जबाबदारी – समाजाच्या पर्यायाने राष्ट्राच्या उभारणीत शिक्षण हे महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असते. एक प्रकारे समाज व राष्ट्राच्या विकासाचे शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन आहे आणि राष्ट्र उभारणीच्या शिक्षणाचा पाया असतो. शिक्षक दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास शिक्षणाचा दर्जा हा शिक्षकांचा दर्जा व कार्यक्षमतेवरच अवलंबून असतो. म्हणून राष्ट्राच्या उभारणीत आणि सामाजिक बांधिलकीच्या गरजांच्या पूर्तिसाठी शिक्षक हा महत्त्वपूर्ण व जबाबदार घटक आहे.

३) Not only Teacher But Educator - शिक्षक म्हणजे केवळ शिकविणारा किंवा अभ्यासक्रम पूर्ण करणारा इतका संकुचित अर्थ आज शिक्षकाला राहिला नाही. तर त्याला स्व-विकासाबरोबर विद्यार्थ्यांचाही सर्वांगीण विकास त्याच्या हातून घडावा अशी माफक अपेक्षा त्याच्याकडून केली जाते. म्हणूनच तो केवळ Teacher न राहता Educator झाला पाहिजे असं प्रत्येकाला वाटत असते. आणि यामुळे त्याची कार्यक्षमता नक्कीच प्रभावित होते.

देशाला आज तंत्रज्ञ हवेत, शास्त्रज्ञ हवेत, डॉक्टरर्स हवेत, इंजिनियर,

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

कलावंत, क्रिडापटू, देशाचे नेतृत्व करणारे, प्रशासक, शासक हे सर्वच हवेत आणि या सर्वांची पूर्तता एका शिक्षकाने करावी, नव्हे ही त्याचीच जबाबदारी असे प्रत्येकाला वाटते. अशा अपेक्षांच्या ओझ्याखाली मात्र शिक्षक दबत जातो. पर्यायाने या अपेक्षापूर्तीच्या भाराने तो दबत जातो.

४) व्यवसायातील समस्या – शिक्षक म्हटला की वेगवेगळ्या गटात विभागणी केली जाते. प्राथमिक शिक्षक, माध्यमिक शिक्षक, उच्च माध्यमिक शिक्षक, महाविद्यालयीन शिक्षक यावर कढी म्हणजे पदव्युत्तर शिक्षण देणारा शिक्षक. या प्रत्येकाच्या समस्या वेगवेगळ्या आणि आपापल्या स्तरावर. त्यातल्यात्यात महाविद्यालयीन शिक्षक म्हटला म्हणजे त्याला त्याच्या विषयात प्रवेशित होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची चिंता असते. विषयाला विद्यार्थी मिळतील की नाही? व्यावसायिक गुणवत्ता बाढीस लागेल की नाही? अशा अनेक समस्यांना त्याला सामोरे जावे लागत असते.

५) बढतीचा अभाव – शिक्षकाला शिक्षक म्हणूनच निवृत्त व्हावे लागते. इतर नोकरी व्यवसायात सतत व ठराविक अंतराने पदोन्नती होत असते. परंतु शिक्षक व्यवसायात तशी कोणतीही संधी लाभत नाही. त्यामुळे देखील कार्यक्षमतेवर परीणाम होत असल्याचे दिसून येते. तसेच विद्यापीठ स्तरावर काम करण्याच्या संधी प्राप्त होतात. परंतु त्यादेखील ठराविक लोकांना प्राप्त होतांना दिसतात.

शिक्षकाला ३५ ते ४० वर्षे इतका प्रदिर्घ कालावधीसाठी सेवा द्यावी लागते. परंतु तरीदेखील त्याला शिक्षक म्हणूनच सेवा समाप्ती करावी लागत असते.

६) क्षमता विकासातील अडथळे – शिक्षक हा अनेक क्षमतांचा धनी असावा लागतो. व्यक्तिमत्त्वापासून भावनिक, मानसिक विकास साधण्याचे कार्य त्याला पार पाडावे लागत असते. त्यासोबतच स्वत:ला कर्तव्यापासून ढळू द्यावे लागत नाही. एक प्रकारे त्याला कसरतच करावी लागत असते.

७) वरिष्ठ, पदाधिकारी यांच्याकडील अपेक्षा व हस्तक्षेप, सेवाशाश्वती वेतन – महाविद्यालयीन शिक्षकाला महाविद्यालयात काम करत असतांना बऱ्याच गोष्टींना सामोरे जावे लागत असते. अभ्यासक्रम पूर्ण करणे, प्रात्याक्षिक परीक्षांचे आयोजन, नियोजन करणे, प्राचार्यांची मर्जी सांभाळणे, विद्यापीठीय कामकाजात लक्ष घालून वेळेत पूर्ण करून देणे, संस्थाचालकांची खप्पामर्जी होणार नाही याकडे लक्ष देणे, वरीष्ठांच्या अपेक्षांची पूर्तता करणे, तासिका तत्त्वावर काम करणे, कधीतरी पूर्णवेळ नोकरी मिळेल या आशेवर कामावर लक्ष केंद्रित करणे, चर्चासत्रे, सेमिनार यात सहभागी होवून स्व-विकासासाठी प्रयत्न करणे, शिक्षकालाही निरंतर शिक्षणाची आवश्यकता असते याचा विचार फारच कमी संस्था, पदाधिकारी, वरिष्ठ प्रशासक करतात आणि या सर्वांचा परिणाम हा कार्यक्षमतेवर दिसून येत असतो. त्यातल्यात्यात समान न्याय, समान हक्क, समान काम व समान वेतन हा भाग जणू शिक्षणक्षेत्राला लागूच नाही असे दिसून येते. याला राजकीय प्रगल्भतेचा अभाव असे म्हटले तरी ते वावगे ठरणार नाही.

शिक्षक हा केवळ पाठ्यपुस्तकाचा नसावा, शिकविणे म्हणजे केवळ माझा विषय व अभ्यासक्रम शिकविणे ही वृत्ती हद्दपार करण्यासाठी प्रयत्न व्हायला हवेत. शिक्षक हा केवळ पुस्तकाचा असू नये किंवा राहू नये तो सर्वांचा, देशाचा, मूळात विद्यार्थ्यांचा व्हावा यासाठी प्रयत्न झालेत तर आणि तरच त्याची कार्यक्षमता प्रचंड वेगाने वाढेल.

८) प्रशिक्षण कार्यक्रम – आजचे ज्ञान उद्या जुने होत असते. त्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम प्रभावी राबविणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षण कार्यक्रमात अभ्यासक्रम शिकविण्याची आवश्यक तंत्रे शिकविली जातात पण शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन नाही शिकविला जात. शिक्षण आणि शिकविणे यातील मूलभूत फरक शिक्षकांमध्ये प्रभावीपणे रुजविला जात नाही. अशा बिकट परिस्थितीत चांगला शिक्षक सापडणे कठीण होवून बसेल प्रगल्भ शिक्षण निर्मिती हा आजच्या काळातील शिक्षण क्षेत्राचा ऐरणीचा विषय मानायला पाहीजे. परंतु तोच दुर्लक्षित होतो.

९) मानसिक संघर्ष – शिक्षकाच्या चेहऱ्यावर कायम टवटवी असावी ही रास्त अपेक्षा आहे. परंतु आजचे धकाधकीचे जीवन प्रचंड ताणाची परीस्थिती, इच्छाशक्तीचा अभाव, संघर्ष, नकारात्मक दृष्टीकोन, ध्येयासक्ती या सर्वांचा परिणाम शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होतो. सोबतच कौटुंबिक, सामाजिक जबाबदाऱ्या यांचा परिणाम शिक्षकावर होतांना दिसतो.

समारोप

चांगले संस्कार करणे ही कष्टप्रद गोष्ट आहे. परंतु वाईट संस्कार हे लगेच होतात. वेगळ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास चांगले संस्कार करावे लागतात तर वाईट संस्कार होतात. ज्याप्रमाणे चढावावर सायकल चढवावी लागते, त्यासाठी श्रम करावे लागतात, कष्ट पडतात पण उतारावर सायकल आपोआप जाते कोणतेही श्रम किंवा कष्ट करावे लागत नाहीत. तसेच चांगले संस्कार म्हणजे चढावावरील सायकल तर वाईट संस्कार म्हणजे उतारावरील सायकलसारखे असतात. कार्यक्षमताही त्याच प्रकारची आहे. कार्यक्षमतेवर सकारात्मक व नकारात्मक परीणाम घडून येतात. परंतु हे परिणाम सर्वस्वी व्यक्तीवर अवलंबून आहेत. व्यक्त परिणाम करणाऱ्या घटकांकडे कोणत्या दृष्टीकोनातून बघते व परिणामांना कशी सामोरी जाते हे व्यक्तिपरत्वे भिन्न आहे. शेवटी कुसुमाग्रजांच्या 'कणा' कवितेतील ओळी शिक्षकाबद्दल सर्व काही सांगून जातात.

'मोडून पडला संसार, परी मुडला नाही कणा
पाठिवरती हात ठेवून, मास्तर फक्त लढ म्हणा'

संदर्भग्रंथ

१. बापट मा.गो. (१९८८) : शैक्षणिक संशोधन, नूतन प्रकाशन, पुणे.
२. भांडारकर के.एम. (२००७) : सुलभ शैक्षणिक मानसशास्त्र, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे.
३. जगताप ह.ना. (२००८) : शैक्षणिक मानसशास्त्र, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
४. करंदिकर सुरेश (२००६) : शैक्षणिक मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
५. शिवनेरकर ल.मा. (१९९२) : अध्यापन भूमिका व कार्य, नूतन प्रकाशन, पुणे.
६. www.indiajournals.com
७. www.indiaresearchjournal.com

•••

IQAC Co-ordinator Chhatrapati Raje Sambhaji College of Education Jalgaon
PRINCIPAL Chhatrapati Raje Sambhaji College of Education Jalgaon

58. अपंगत्व आणि पुनर्वसन 153
प्रा.डॉ. अवंती शिवाजी पाटील

59. **Like Stars on the Earth: A Dyslexia Mystery** 155
Dr. Kishor H. Nehete

60. **A challenging role of Teacher's & Parent's to overcome Learning Disability** 156
Dr. Jagtap Manisha Vasantrao

61. चाँद–तारो की सैर कराती है, पोलिओग्रस्त राधाम्बिका 160
श्रीमती ज्योती कैलास चौधरी

62. दिव्यांग : माझे आकलन 161
प्रा. संजय व्ही. भामरे

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

अपंगत्व आणि पुनर्वसन

प्रा.डॉ. अवंती शिवाजी पाटील
सहजीवन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय टेहू, ता. पारोळा, जि. जळगाव

प्रास्ताविक :

"अपंगत्व ही जीवनभर वाहून नेण्याची जबाबदारी किंवा ओझे नसून अपंगत्व हे जीवन जगण्याची कला आहे" या जाणीवेतून प्रत्येक व्यक्ति, समाजाने, अपंगत्वासाठी कार्य करणाऱ्या संस्थांनी कार्य व कृती केली तर समाजाला अपंगत्व हा शाप वाटिर नाही. अपंगत्वासाठी असणाऱ्या कृती कार्यक्रमांना अधिक प्राधान्य दिल्यास त्यातून अपंगांना आपले जीवन सुसह्य व आनंददायक वाटेल यात कुणाचेच दुमत असू शकत नाही.

अपंगाचे पुनर्वसन घडवून आणणे ही केवळ सरकारची जबाबदारी नाही तर ती एक समाजातील प्रत्येक व्यक्तीची बांधिलकी आहे. एका दिव्यांग व्यक्तीला समाजात ताठ मानेने व सन्मानाने कसे जगता येईल किंवा जागवता येईल या दृष्टीकोनातून समाजातील प्रत्येकाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे त्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे.

अपंगत्व :

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या अहवालानुसार जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे १५ टक्के लोक विविध स्वरूपात अपंग आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास अहवालानुसार एकूण अपंगापैकी ८० टक्के लोक विकसनशील देशातील आहेत तसेच जागतिक बँक अहवालानुसार जगातील गरीबांपैकी २० टक्के लोक हे अपंग आहेत.

भारतातील २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात विविध प्रकारचे सुमारे ३ ते सव्वातीन कोटी लोक अपंग आहेत एकूण लोकसंख्येत हे प्रमाण तीन टक्के आहे. या अपंगत्वापैकी ७५ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. यातील ५५ टक्के लोक साक्षर आहेत. तर केवळ ४० टक्के लोकांना रोजगार आहे.

अपंगांच्या एकूण लोकसंख्येत शारीरीक अपंगत्व असणारे २८ टक्के, अंध ४६ टक्के, कर्णबधिर ६ टक्के, वाणी व भाषा दोष असणारे १० टक्के व मानसिक अपंग १० टक्के आहेत. भारतात अपंगत्वविषयक कायद्यान्वये सात प्रकारच्या अपंगत्वाला मान्यता दिली आहे. त्यात पुढील अपंगत्वाचा समावेश होतो.

» अंधत्व
» लो व्हजन
» कर्णबधिरता
» शारीरीक अपंगत्व
» मानसिक आजारपण
» मतिमंदत्व
» बरा झालेले कुष्ठरोग

भारतीय अपंगत्व कायद्यानुसार सक्षम वैद्यकीय अधिकाऱ्याने प्रमाणित केलेली ४० टक्क्यांपेक्षा अधिक अपंगत्व असलेली व्यक्ती विविध सोयी सवलतींचा लाभ घेण्यास पात्र ठरते.

अपंगत्वामुळे व्यक्तीवर अनेक शारीरीक व मानसिक मर्यादा पडतात कर्णबधिरांना अन्य लोकांशी संवाद साधण्यात अनेक अडचणी येतात शारीरीक अपंगत्वामुळे मुक्त दूर संचार व सहज चालणे- फिरणे शक्य होत नाही तसेच प्रवास करतांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अंध व्यक्तींना देखील मुक्त संचार करणे शक्य होत नाही. तर मानसिक अपंगांना अनेकदा समाजापासून वेगळे पडले जाते.

दिव्यांगता हे एक शाप किंवा पाप आहे असे समजले जाते ते एक ओझे आहे असेही म्हटले जाते. असे अनेक गैरसमज आजच्या आधुनिक युगातही दिव्यांग व्यक्तीबाबत समाजात दिसून येतात आणि या गैरसमजामुळेच दिव्यांगांच्या क्षमता व कार्तुत्वाबाबत शंका घेतली जाते. परिणामी त्यांना शिक्षण प्रशिक्षण, रोजगार देण्यास टाळाटाळ करण्यात येते. त्यांच्या सामाजिक स्वीकार न झाल्यामुळे त्यांना विविध सामाजिक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. माहिती अभावी त्यांना अनेक सेवासुविधांचा लाभ घेता येत नाही. शिवाय सेवा सुविधांचे केंद्रीकरण हे मोठ्या शहरातच झालेले दिसून येते. या मोठ्या शहरांविषयी दिव्यांगाना वाटणारी अनाठायी भीती देखील सेवासुविधापासून लांब ठेवण्यास कारणीभूत आहे. त्यात योग्य व शास्त्रीय माहितीच्या अभावामुळे दिव्यांगाविषयी अनेक गैरसमज व चुकीच्या संकल्पांमुळे योग्य उपचार, आवश्यक शिक्षण, प्रशिक्षण, रोजगार गरजू व्यक्तींपर्यंत पोहचत नाही.

पुनर्वसन :

गरीबी, दारीद्र्य, कुपोषण, सेवा सुविधांचा अभाव, ज्ञान व माहिती यांचा अभाव गैरसमज, अंधश्रद्धा हे अपंग पुनर्वसनातील प्रमुख अडथळे आहेत. अपंग पुनर्वसन ही केवळ वैद्यकीय समस्या नाही तर तो एक सामाजिक व आर्थिक प्रश्न आहे त्यामुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर या प्रश्नांकडे सहजतेने पहिले जाते. केवळ दिव्यांगाना निदान चिकित्सा सेवा सुविधा पुरविणे इतक्या मर्यादित स्वरूपात याकडे पहिले जात नाही तर दिव्यांगांचे सर्वांगीण पुनर्वसनासाठी सामाजिक स्वीकारार्हता वाढविणे. त्यासोबतच मानवी हक्काबाबत कायदेशीर तरतुदी करणे याला महत्व दिले जात आहे. साहजिकच दिव्यांग पुनर्वसनात सकल संशोधन खूप महत्वाचे व फायदेशीर ठरत आहे.

दिव्यांगता व पुनर्वसन :

दिव्यांगच्या पुनर्वसनासाठी केवळ दिव्यांग व्यक्तीचे कुटुंब, स्वत: दिव्यांग व्यक्ती व सरकार काय ते बघून घेतील, असा संकुचित दृष्टीकोन ठेवणारा समाज देखील दिव्यांगापेक्षाही दिव्यांग आहे असे

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education.

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

खेदाने म्हणावे लागते इतपत आजची परिस्थिती आहे. परंतु तरी देखील समाजाची जाणीव जागृती करून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला दिव्यांगाप्रती आपुलकी निर्माण करून, समाजाला विश्वासात घेवून पुनर्वसनाचे कार्य हाती घेतल्यास त्यात अमुलाग्र बदल दिसून येती. दिव्यांगाला समाजाकडून सहानुभूती नको तर एक दिलासा हवा, सन्मान हवा, एक आधाराचा हात हवा, बाकी सर्व क्षमतानिशी दिव्यांग व्यक्ती स्वतःच उभारी घेते. केंद्र सरकारच्या सामाजिक न्याय व अधिकारिता या खात्यांतर्गत येणाऱ्या मुंबईतील वांद्र्यांच्या अली यावर जंग राष्ट्रीय श्रावण विकलांग संस्था यांनी आधुनिक व पारंपारीक माध्यमाचा जनजागृतीसाठी अतिशय प्रभावी उपयोग केलेला दिसून येतो. या संस्थेने त्यासाठी हस्तपुस्तिका, पोस्टर, लघुपट, रेडीओ कार्यक्रम, दूरदर्शन माहितीपट असे निरनिराळे १५५ प्रकारचे छापील व दृकश्राव्य साहित्य तयार केले. हे साहित्य तयार करतांना त्यांनी विविध प्रयोग तर केलेतच परंतु त्यासाठी मराठी लोकगीतांचा प्रभावीपणे वापर केला आहे.

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर १९८१ पासुन दिव्यांगाच्या पुनर्वसनाबाबत १९८१ पासून विविध प्रयास करण्यात येत आहेत त्याचे सकारात्मक परिणाम आज ३५-४० वर्षानंतर दिसून येत आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघ, जागतिक आरोग्य संघटना आय.एल.ओ. यासारख्या विविध संस्था अपंगत्व निवारण, उपचार आणि जनजागृती याबाबत विशेष मोहीम राबवत आहेत व कृतीकार्यक्रमांना प्राधान्य देत आहेत.

विशेष म्हणजे अपंग पुनर्वसन मोहिमेला कायदेशीर स्वरूप दिल्याने व त्याला जनजागृतीची जोड मिळाल्याने दिव्यांगांविषयी दयाभावना उपकार ह्या परंपारिक दृष्टीकोन बदलायला सुरुवात झाली. पर्यायाने दिव्यांगांच्या प्रश्नांना मानवी हक्काचे स्वरूप प्राप्त झाले. जगभर 'मानवी हक्क' या दृष्टीकोनातून दिव्यांग समस्येकडे पहिले जात असल्यामुळे या समस्येकडे सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेने पहिले जात आहे.

प्रसार माध्यम ही समाज बदलाची साधने आहेत. माहिती देणे, लोकशिक्षण, मनोरंजन या वैशिष्ट्यांमुळे प्रसार माध्यमाचा समाजमनावर चांगला प्रभाव दिसून येतो. दिव्यांग पुनर्वसनात देखील प्रसार माध्यमे अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. या माध्यमाचा दिव्यांग पुनर्वसनविषयक जनजागृतीसाठी अधिकाधिक उपयोग झाला पाहिजे.

आत्मविश्वासाने आणि आनंदाने जगता येते हे डोंबीवलीतील भरारी अस्थिव्यंग विकलांग संस्थेने दाखवून दिले आहे. ३ डिसेंबर १९९६ रोजी स्थापन झालेल्या या अस्थिव्यंग विकलांग संस्थेत आज घडीला ७०० ते ८०० आजीव सभासद आहेत या संस्थेतर्फे दरवर्षी अपंगासाठी कर्ज सवलतीचे आयोजन करण्यात येते. अपंग दिनाच्या निमित्ताने राज्य व केंद्र सरकार तर्फे देण्यात येणाऱ्या सुविधांची माहिती देण्यात येते अपंगांना ती माहिती देणे व त्यांना त्यांच्या अधिकारांची जाणिव करून घरण्यासाठी संस्थेतर्फे देखील ही संस्था काम करते.

दिव्यांगाना केवळ निवारा देवून उपयोग नाही तर त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणारे पुनर्वसन प्रकल्प राबविले गेले पाहिजेत, डे-केअर सेंटर सुसज्ज व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र, अंगीभूत गुणांना वाव देणारे प्रकल्प मनोरंजनाबरोबर नवनिर्मितीला संधी देणारे कार्यक्रम हस्तकला निर्मिती रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्यास प्राधान्य असले तर दिव्यांगाचे पुनर्वसन जलद घडून येण्यास मदत होईल.

स्थानिक स्वराज्य संस्थानाच्या एकुण निधीपैकी तीन टक्के निधी अपंग व्यक्तींच्या कल्याण आणि पुनर्वसनासाठी राखून ठेवण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे. या योजनेतून देण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनासाठीचा निधी आता थेट अपंग लाभार्थींच्या बँक खात्यात जमा होईल त्यातून अपंगासाठीची सहाय्यभूत साधन, तंत्रज्ञान यांच्या खरेदीसाठी निधी उपलब्ध होईल. यातून सामुहिक अथवा वैयक्तिक लाभ देण्यात मदत होते. यात मागे लोकसत्ताला आलेले औराहणें फारच बोलके आहे. त्यांनी या बाबत पुण्याजवळील वाघोली गावाचे उदाहरण देताना म्हटले कि, या गावाने ३ टक्के निधी अंतर्गत जवळपास अशा स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे उदाहरण इतर संस्थांनी अनुसरल्यास दिव्यांगाचे झपाट्याने सर्वांगिन मदत होईल व दिव्यांग देखील ताठ मानेने समाजात वावरू लागतील.

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

E- ISSN 2582-

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2022 Special Issue 05 Volume III (B)

SJIF Impact

Sr.No	*Title of the Paper*	Author's Name	P
21	आंदोलन के नवीन आयाम: गाँधी और 'राम की शक्ति-पूजा' के विशेष संदर्भ में	दुर्गा प्रसाद	
22	अशोक चक्रधर के काव्य का मनोवैज्ञानिक चित्रण	श्रीमती रोशनी नायक	
23	कामायनी: मिथक और दर्शन	डॉ. शीला आहुजा	
24	'कबीरा खड़ा बाज़ार में' कविता में वर्तमान परिदृश्य	शिन्टु एलिज़बेथ शाजी	
25	'रेहन पर रग्घू' उपन्यास में व्यक्त बुजुर्गों की दयनीय स्थिति	डॉ अनीता यादव	
26	हिंदी नवजागरण के अग्रदूत : भारतेंदु हरिश्चंद्र	डॉ. प्रकाश विष्णु कांबले	
27	गांवों के सर्वांगीण विकास में ग्राम पंचायतों की भूमिका	डॉ सुदीप कुमावत सुमन मीणा	
28	आभपरा शिखर ; आभ में उड़ने की अनुभूति	किरीट गुणवंतराय जोशी	
29	हिंदी तथा मराठी के सामाजिक नाटकों में यौन-संबंध	डॉ.राहुल मोहन मराठे	
30	21 वीं सदी की हिंदी बाल कविता में राष्ट्रीय चेतना	शैलेषकुमार बाबुभाई तलपदा	
31	आतंकवाद: कारक, कारण और निवारण	डॉ. निशा वालिया	
32	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में आंबेडकर दर्शन	डॉ. भानुदास भिकाजी आगेडकर सागर रघुनाथ कांबळे	
33	राही मासूम रजा के उपन्यासों में व्यक्त साम्प्रदायिता का रंग	प्रा.डॉ. पूनम त्रिवेदी	
34	मॉरिशस में हिंदी साहित्य	जया सुभाष बागुल	
35	नारी विमर्श: भारतीय एवं पाश्चात्य विचारकों के मत	डॉ. दिप्ती सिन्हा	
36	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में अनुवाद की प्रासंगिकता	डॉ. नवनाथ सर्जेराव शिंदे	
37	इक्कीसवी सदी के हिंदी उपन्यासों में आदिवासी संस्कृति	ज्योति बाई.वी,	
38	कबीर वाणी की उपादेयता	प्रा.हिरा तुकाराम पोटकुले	
39	अध्यापक विद्यालय के प्राचार्य और अध्यापकों का सेवारत् प्रशिक्षण का अध्ययन	प्रा.डॉ. तारसिंग नाईक	
40	ग्रामीण सामुदायिक विकासात पंचायत राजची भूमिका	प्रा.डॉ.ताराचंद माधव सावसाकडे	
41	महात्मा फुले यांचा बहुजनवादी विचार	प्रा. डॉ. राहुल गोंगे	
42	महात्मा बसवेश्वर - एक थोर समाजसुधारक	प्रा. डॉ. बिरादार प्रतिभा रंगराव दत्ताराम माधवराव भोसले	
43	आदिवासी कविता आणि वास्तव	प्रा. माळवी शंकर आण्णाप्पा	
44	स्वराज्य	प्रा. कांबळे संतोष नियुत्ती	
45	समायोजन	प्रा. माधुरी देविदास पाटील	
46	श्रीकांत देशमुख यांचे वृक्ष प्रेम	कोमल बालाजी भरणे	
47	स्त्रीवादी साहित्य : स्वरूप, संकल्पना व स्त्रीवादी साहित्याचा परिचय	प्रा. डॉ. स्वाती काशिनाथ महाजन	
48	संत मीरा बाई पर एक नजर (Urdhu)	शहाबी गजाला रिजवान	

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact- 5.54

45

समायोजन

प्रा. माधुरी देविदास पाटील
प्रभारी प्राचार्य
श्री छत्रपती राजे संभाजी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय जळगाव

प्रस्तावना - मानवीजीवनाचा अर्थ व उद्देश समायोजन (Adjustment) हा आहे. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत विविध काळात समायोजनाच्या टप्प्यातूनच मानवी जीवनाचा प्रवाह चालू असतो. समायोजनामुळेसंस्कृतीचे संरक्षण होते. व्यक्तीला समाजाशी समायोजन करण्याची जेवढी गरज आहे तेवढीच बुद्धी, संस्कृती, संस्कारयांच्या साह्याने दडलेल्या पशु भावनांच्याउदात्तीकरणाचीप्रक्रिया करण्यातही समायोजन महत्त्वाचे आहे.

समायोजन : अर्थ

"Roget" च्या मते थिसॉरस मध्ये adjustment या शब्दाचे अर्थ Refix, adapt, regulate, settle, compensate, equalize असे दिलेले आहेत.

समायोजनामध्ये या सर्व प्रकारच्या क्रियांचा अंतर्भाव होतो. समायोजनाच्या अभावामुळे अनेक अडचणी निर्माण होऊ शकतात. सामाजिकशास्त्रे, व्यक्तिगत गोंधळ, व्यक्तीची क्षमता व वातावरणातील दुर्लक्ष या सर्व प्रकारात समायोजन जर नसेल तर व्यक्ती व समाज या दोन्हीमध्ये निर्माण झालेला विसंवाद प्रसंगी अतिरेकी किंवा विकृत रूप धारण करू शकतो.

त्याचप्रमाणे Oxford Advanced Learner's Dictionary मध्ये Aadjustment शब्दाचा अर्थ change in the way a person behaves or thinks. असा दिला आहे.

समायोजन: व्याख्या -

Gates A.S.and Jersald A.T

"Adjustment is a continual process by which a person varies his behavior to produce more harmonious relationship between himself and his environment."

Colman James C -

"Adjustment is the outcome of the individual's attempts to deal with stress and meet his needs, also his efforts to maintain harmonious relationship with the environment."

Shaffer L. S. -

"Adjustment is the process by which living organism maintains a balance between his needs and the circumstances that influence the satisfaction of these needs."

वरील लेखकांच्या मते समायोजन ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया असून त्याद्वारे माणूस त्याच्या व परिसराच्या मधील सुसंवादी संबंधासाठी आपल्या वागणुकीत बदल करून घेतो.

उपरोक्त व्याख्या व अर्थांच्या साह्याने समायोजनाचा कार्यकारणभाव अत्यंत महत्त्वाचा आहे. समायोजन ही प्रक्रिया आहे. परिवर्तनाचे माध्यम आहे व एकरूपतेच्या बाबतीत मानव व समाज यांच्यातील ऋणानुबंधाचा धागाही आहे. व्यक्ती, निसर्ग समाज संस्कृती व जीवन या पंचसूत्रीचा एकत्रित स्वरूपात वेगवेगळ्या आंतरक्रिया यांच्या सहाय्याने गरजा कृती सामंजस्य अनुरूपता आणि शांती यासाठी निर्माण झालेला हा प्रभावी प्रवाह आहे. बंदिस्त करणाऱ्या संगीताप्रमाणे समायोजन एक नितांत सुंदर कला आहे.

समायोजन: प्रक्रिया -

आपल्या अस्तित्वासाठी आणि उदरनिर्वाहासाठी प्रत्येक व्यक्तीस त्याच्या भोवती असणाऱ्या वातावरण व परिस्थिती प्रमाणे आवश्यक बदल करावा लागतो. समायोजनाची प्रक्रिया यशस्वी होणे किंवा मानसिक दृष्ट्या तणावग्रस्त राहणे या गोष्टींचा अभ्यास आवश्यक नाही. सर्वसाधारणपणे नेहमी मानसिक संघर्ष म्हणजे काय? असे विचारले जाते व त्याचे उत्तर शोधणे आवश्यक असते. मानसिक संघर्ष यासाठी खालील गोष्टी कारणीभूत होतात.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact- 5.54

हव्यासापोटी वाढत चाललेल्या आहेत. परिणामतः त्यांचा सर्वांगीण विकास व समायोजन चांगल्या प्रकारे घडत नाही. ऐन केन प्रकारे जास्तीत जास्त गुण मिळवणे या एकाच ध्यासापोटी अनेक गैरप्रकारकडे त्याचा कल वाढतो. दुर्दैवाने कौशल्य किंवा ललित कलांमधील नैपुण्य या ऐवजी स्मरणशक्तीच्या तपासणीवरूनच त्याचे यशापयश, चांगले वाईटपणा यांचा विचार केला जातो.

३) सामाजिक समायोजन - हा कौटुंबिक किंवा शालेय समायोजनापेक्षाही अतिविस्तृत व जास्त महत्वाचा भाग आहे. कौटुंबिक समायोजनात माता-पित्याचे तसेच इतर वडीलधाऱ्या व्यक्तीचे शिस्तीसाठी बंधन असते. शालेय समायोजनात शिक्षक, मुख्याध्यापक असे आदरयुक्त भीतीचे बंधन असते. सामाजिक समायोजनात प्रथमच मुलगा पालक व शिक्षक यांच्या अनुपस्थितीत राहत असतो. समाज व व्यक्ती यामधील आंतरक्रिया या समाजमिती तंत्राप्रमाणे असतात.

व्यक्ती व समाजाच्या आंतरक्रिया ह्या व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती- गट, व्यक्ती- समाज अशा विविध पातळीवर होत असतात. अशा प्रसंगी व्यक्तीला विविध स्तरावर जाऊन समायोजन साधणे आवश्यक आहे.

सामाजिक समायोजनात - १) समाजमान्य वर्तन प्रकार २) भुमिका ३) अभिवृत्ती ४) सामाजिक नीती नियम ५) सामाजिक बांधिलकी यांचा समावेश होतो . या समायोजनात 6 C सुत्र महत्वाचे आहे

१) Competence - क्षमता २) Cooperation - सहकार्य ३) Comparison - तुलना
४) Competition - स्पर्धा ५) Courage - धैर्य ६) Character - चरित्र

४) वैयक्तिक समायोजन -

मनुष्याच्या वैयक्तिक स्वरूपाच्या अनेक आवश्यकता व प्रेरणा असतात. भूक, तहान, झोप, लैंगिक प्रेरणा, मातृत्व या शारीरिक स्वरूपाच्या आहेत. वर्चस्व प्रेरणा, कर्तव्य प्रेरणा या सामाजिक स्वरूपाच्या आहेत. प्रेम, सुरक्षितता, शिक्षण, स्वीकृती या मानसिक प्रेरणा आहेत. या प्रेरणा पूर्ण झाल्या नाहीत तर व्यक्तीमध्ये विषण्णपणा, निराशा, अस्वस्थता व मानसिक ताण निर्माण होतात. या प्रकारच्या अस्वस्थता दूर करून शरीर व मन संतुलित ठेवणे ही व्यक्तीची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. प्रेरणेची उद्दिष्टे भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणात प्राप्त होऊ शकतात. त्यांच्या अभावतूनच विषम समायोजन, संतुलन हीनता व वैफल्य निर्माण होऊ शकते.

प्रेरणा, संघर्ष आणि समायोजन यांचा अन्योन्य संबंध असतो. संघर्षातून अनेकदा हवा- हवा, हवा-नको, नको- नको अशी मनस्थिती निर्माण होते. व्यक्ती व वातावरण यातील समन्वयाच्या अभावाने विषम समायोजनाचे बीजारोपण होते.

व्यक्तीच्या गरजांचा विचार करतांना शारीरिक, भावात्मक, सुरक्षितता, यशाची, वर्चस्वाची, प्रतिष्ठेची, मान्यतेची अशा अनेक स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करण्याची सतत आवश्यकता असते व त्यासाठी वैयक्तिक समायोजन सर्वात महत्वपूर्ण ठरते.

५) व्यावसायिक समायोजन -

ज्या व्यक्तीचे सामाजिक समायोजन झालेले असते त्यांना व्यावसायिक समायोजन सुलभ जाते. व्यक्तीच्या जीवनात व्यवसायाचे फार महत्व आहे. व्यक्ती जी नोकरी उद्योग किंवा व्यापार करते तिला व्यवसायात आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते. प्रत्येक व्यवसायाला एक दर्जा असतो. तो दर्जा व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीला मिळतो. व्यवसायामुळे व्यक्ती आपल्या क्षमतांचा रचनात्मक उपयोग करू शकते. म्हणून व्यवसायाची समायोजन करणे आवश्यक असते. व्यवसायिक समायोजनाचा व्यक्तीच्या वैवाहिक जीवनावर परिणाम होत असतो. व्यवसाय करीत असतांना आपल्या प्रेरणा पूर्ण होत आहेत व व्यवसायाची प्रगती होत आहे असे दिसून आले की व्यक्तीला समाधान मिळते यालाच व्यवसायिक समाधान (job satisfaction) म्हणतात. ते पुढील घटकांवर अवलंबून असते.

१) निवड २) प्रशिक्षण ३) प्रेरणा ४) सामाजिक संबंध ५) कामाचे तास ६) मानसिक समायोजन -

'Sound mind in sound body' या उक्तीनुसार शारीरिक क्षमता, कौटुंबिक वातावरण, शालेय प्रवृत्ती, सामाजिक अवस्था आणि व्यावसायिक यशापयश या सर्वांतून परिणाम स्वरूप बऱ्यावाईट प्रकारची मानसिक अवस्था निर्माण होते.

मानसिक समायोजन हा त्यामुळेच जीवनातील सर्वात महत्वपूर्ण भाग ठरतो. मानसिक विषम समायोजनाची कारणे अनेकदा त्या व्यक्तीच्या मनात समाजातील प्रवृत्तीत किंवा वातावरणाच्या अनुभवातून निर्माण झालेले असतात. परिणामतः शारीरिक, भावनात्मक या गरजांची पूर्ती न झाल्यामुळे अनेक प्रकारचे विषम समायोजन व त्यांचा मानसिक दबाव यामुळे अनेक विपरीत परिणामांना सामोरे जावे लागते. संघर्ष वैफल्य यातून बाहेर पडण्यासाठी विविध संरक्षण यंत्रणा असे प्रतिपुरण,समर्थन,प्रक्षेपण,परागमन, दिवास्वप्न, आजारीपणाचे सोंग अनिवार्य, बलप्रवृत्ती, उदात्तीकरण हे सर्व वैफल्य अथवा मानसिक अनुकरणातून निर्माण झालेल्या यंत्रणा आहेत.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact- 5.54

विषम समायोजनात चिडचिड, चोरी, विवंचना, टीका,इतरांना दोष, विदूषकासारखे वागणे, एकलकोंडे पणा,खोटा आजार, तांडण प्रवृत्ती, विध्वंसक प्रवृत्ती, शूद्र गोष्टींबद्दल बेचैनी, प्रौढी मारण्याची प्रवृत्ती, संशयी प्रवृत्ती, चूक समजल्यावर चिडण्याचा सभाव, यातूनच शेवटी न्यूनगंड, अडथळे, भांडणे, मारामारी करणे, झोपाळूपणा, तोतरेपणा, अश्लील शब्द वापरणे, नखे कुरतडणे, शूद्र वागणूक, भावनिक अप्रगल्भता, असामाजिक वागणूक, चिंताग्रस्तपणा, बंडखोरी, खोटे बोलणे, विनाकारण भटकंती इत्यादी परिणाम दिसून येतात.

समायोजित व्यक्तींची लक्षणे -

१) स्वत:विषयी व परिस्थिती संबंधी वास्तववादी अभिवृत्ती २) सुरक्षिततेची भावना ३) प्रेम देण्याची व प्रेम करून घेण्याची क्षमता ४) सृजनशमता ५) मानसिक ताण व निराशा सहन करण्याची क्षमता ६) परिस्थिती बदलण्याची क्षमता ७) विचारातील परिपक्वता ८) भावनिक संतुलन ९) स्वत:मध्ये बदल घडवून आणण्याची क्षमता १०) इतरांना समजून घेणे ११) काळजी केव्हा करावी ते समजण्याची क्षमता १२) सदसद्विवेकबुद्धी १३) सामाजिक अभिवृत्ती व मुले १४) तणावातून मुक्तता १५) निर्णय क्षमता १६) गरजा पूर्ती ची शमता व त्याची जाणीव १७) जीवन प्रणालीत सुधारणा करण्याची वृत्ती १८) वातावरणात बदल करण्याची क्षमता १९) मर्यादांची जाणीव २०) इतरांना नावे ठेवण्याचा अभाव २१) आत्मविश्वास २२) संयम २३) आव्हानांचा स्वीकार २४) गतिशीलता व विविधता २५) आनंद व समाधान

समारोप -

प्रत्येक शालेय विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील माध्यमिक शालेय कालखंड हा महत्वाचा असतो. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या या कालखंडास 'वादळी शांततेचा कालखंड' म्हटलेले आहे. या ठिकाणीच त्यांच्यातील शारीरिक, भावनिक व सामाजिक गुंतागुंत वाढते व त्यांचे समायोजन कसे करावे? याबाबत त्यांना मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. या विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यास ते राष्ट्राचे उत्तम नागरिक बनू शकतात. म्हणून या कालखंडातील विद्यार्थ्यांना समायोजनाबाबत मार्गदर्शनाची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भग्रंथ -

१) वा.ना.दांडेकर, शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, ६ वी आवृत्ती (२०००) इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, मुंबई. पा. क्र.३६६ ३७६
२) डॉ. रू. गो. चौधरी आणि डॉ. सौ सीमा कात्रे, शैक्षणिक मानसशास्त्र, सुविचार प्रकाशन तिसरी आवृत्ती, पुणे (१९९५)
३) B.N.Panda,Adv.Edu.Psy.Discovery Pub. House New Delhi (1999)
४) Prof.Deshpande - Master Key - Chetan Book - Bombay Second Edition (1987-88) P. No.156-157

□ □ □

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
26	सुषम बेदी के उपन्यास साहित्य में नारी	सरला रामदास चिमणकर डॉ. राजेश वसंत भामरे	106
27	विश्व भाषा के रूप में हिंदी	डॉ. तडवी सैराज अन्वर	108
28	सुशीला टाकभौरे के नाट्य साहित्य में दलित समाज जीवन	डॉ. कैलास अभिमन्यु आखाडे	110
29	फणीश्वरनाथ रेणु की कहानियों में ग्रामीण परिवेश का चित्रण	डॉ. जाधव ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब	114
30	आधुनिक काळातील शिक्षण पद्धतीत होणाऱ्या समाजाभिमुख परिवर्तनात प्रसार माध्यमांच्या भूमिकेचे बदलते संदर्भ	संजय यशवंत बांबळे डॉ. यु. व्ही. बनाळे	117
31	पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतमाल विक्री किमत –समस्या आणि उपाय (2020-2021)	डॉ. एम. जी. थोपटे	123
32	स्त्री पुरुष असमानता आणि महिलांचे अधिकार	डॉ. साधना बी. जावळे	127
33	मानवाधिकार शिक्षण आणि महिलांचे सबलीकरण	प्रा. रजनी कानेकर (जोगे)	131
34	महाराष्ट्रातील जातीय व धार्मिक राजकारणाचे बदलते आधार	हनुमंत भगवान पाईक डॉ. आर. बी. शेळके	134
35	नेवासा तालुक्यात पर्यटन स्थळे एक परिचय	प्रा. डॉ. राधाकृष्ण जोशी	137
36	चित्रपट संहिता लेखन	प्रा. पुरुषोत्तम प्रल्हाद महाजन प्रोफेसर शिरीष पाटील	143
37	'माणूस घाट' व 'लोणार ' कवितांमधील समाजजीवन	डॉ.रागिणी चौधरी	147
38	खान्देशातील वीर गोगादेव महाराज जन्मोत्सव	प्रा.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे	150
39	नैतिक मूल्य जोपासणारे स्काऊट गाईड शिक्षण	प्रा. माधुरी देविदास पाटील	152
40	सुसंस्कृत राजकारणी - यशवंतराव चव्हाण'	प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप	158
41	जयंत नारळीकर यांच्या निवडक विज्ञान कादंबऱ्यांच्या आशयाचा अभ्यास	अश्विनी अनिल पालवे डॉ. वसंत सितारााम शेवडे	162
42	अथर्ववेदे प्राणिविज्ञानम्	वेणुधरदासः	166
43	अफ़साना 'पसे मर्ग का तन्क़ीदी जाइज़ा (उर्दू)	डॉ. शेख आफ़ाक़ अंजुम	174

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

39

नैतिक मूल्य जोपासणारे स्काऊट गाईड शिक्षण

प्रा. माधुरी देविदास पाटील
प्रभारी प्राचार्य
श्री छत्रपती राजे संभाजी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय जळगाव
ई-मेल - madhuripatil131982@gmail.com मोबाईल नंबर - 9423803261

सारांश

कुटुंबात, समाजात राष्ट्रात महत्व असते ते माणसाच्या माणुसकीला ही माणुसकी जीवनमूल्यातून साकारते. हे साकारणे प्रत्येक काळात घडत असते. काळ बदलतो, परंतु मूल्ये बदलली तरी जगण्याची व जगवण्याची कल्पना नष्ट होऊन चालत नाही. ती नष्ट झाल्यास माणसाची सर्व दृष्टीने अधोगती होणे निश्चित आहे. या मानसिक अधोगतीतून केवळ जीवनमूल्येच माणसाला वाचवू शकतात. कारण हीच मूल्ये माणसाच्या जीवनाला आकार देत असतात. हा आकार दिला जातो तो संस्कारातून. अशाच संस्कारातून संस्कृती साकारत असते. माणसाचे आचार, विचार व उच्चार यातून संस्कृतीचे दर्शन घडत असते. राष्ट्र सुसंपन्न, नीतीसंपन्न, किर्तीसंपन्न घडवायचे असेल तर व्यक्तिकेंद्रीत विकासाचा दृष्टीकोन ठेवावाच लागेल. कारण व्यक्ती सर्वगुणसंपन्न झाली तर समाज तसाच होईल आणि समाजाच्या संपन्नतेतुनच राष्ट्राची संपन्नता वाढीस लागेल. या चक्रांचे व्यापकत्व जपण्यासाठी माणसाचे माणुसपण प्रथम जपावे लागेल आणि हे जपण्यासाठीच जीवनमूल्यांची जपवणूक महत्वाची ठरते.

प्रस्तावना

आजच्या सामाजिक अधोगतीच्या काळात नैतिक मूल्यांचा विकास व त्यांचे शालेय जीवनातील महत्त्व टिकून राहीले पाहीजे. शालेय जीवनातील प्रत्येक उपक्रमांत त्यांचा समावेश व्हायला हवा. चार भिंतीच्या आत दिल्या जाणाऱ्या पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच स्काऊट गाईड या विषयातून मूल्य विकसन प्रभावीपणे होऊ शकते. त्या दृष्टीने शाळेत स्काऊट गाईड या विषया द्वारे मूल्यांची रुजवणूक करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

विषय प्रवेश

शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांच्या ' व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगिण विकास' करणे होय. व्यक्तिमत्वाच्या विविध अंगाचा संतुलित विकास व्हावा म्हणून अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेच्या सर्व स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वयानुरूप विविध विषयांचा समावेश अभ्यासक्रमामध्ये करण्यात आलेला आहे. सुसंस्कारित व जबाबदार नागरिकत्वाकरिता सामाजिक शास्त्रे आणि मूल्यशिक्षण, निसर्गप्रती जवळीकता निर्मितीस्तव पर्यावरण शिक्षण, भाषा विकासातून व्यक्तिविकास साधावा म्हणून भाषा विषय, वैज्ञानिक दृष्टीकोनाची आवश्यकता म्हणून विज्ञान, दैनंदिन जीवनाची सांगड व्यवहाराशी घालण्यासाठी गणित कौशल्य विकसनासाठी कला,संगीत,समाजसेवा, शारीरिक शिक्षण व स्काऊट-गाईड अशा अनेक विषयांचा समावेश माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र शासनाने सन १९७२ पासून महाराष्ट्रात 'स्काऊट-गाईड' या विषयाचा समावेश माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात केलेला आहे.

भूतकाळापासून आजपर्यंत शिक्षण क्षेत्रात अनेक परिवर्तने झालीत. प्रारंभीच्या गुरुकुल शिक्षण पध्दतीपासून आजच्या संगणकीय शिक्षण पध्दतीपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार आणि विस्तार झपाट्याने विस्तृत होत राहीला. यासोबतच शिक्षणाच्या संकल्पनाही बदलत गेल्यात. परंतु तरिही शिक्षणातून ' संस्कार' ही मुलभूत अपेक्षा मात्र कायम राहिली, शिक्षणाच्या बाबतीत कधी 'जुने ते सोने ' तर कधी नवे ते हवे ' वाटले. या कुत्वामध्ये नव्याचे आव्हान पेलण्याचे सामर्थ्य स्काऊट-गाईड या विषयात आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात विद्यार्थ्यांना चार भिंतीच्या मर्यादित राहून शिक्षण देणे पुरेसे ठरत नाही. केवळ स्मरण किंवा पाठांतरावर भर देऊन विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास साधने कदापीही शक्य होणार नाही, हे अगदी स्पष्ट आहे. दैनंदिन जीवनात अचानकपणे उद्भवलेल्या समस्यांना तोंड देण्याचे सामर्थ्य शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या अंगी आले पाहिजे. विद्यार्थ्यांमध्ये प्रचंड आत्मविश्वास निर्माण होणे आवश्यक आहे याकरीता त्यांच्यात आत्मविश्वास वृध्दींगत होईल असे कृतीयुक्त शिक्षण देणे, नव्हे तर प्रत्यक्ष शैक्षणिक अनुभव देण्याची खरी गरज आहे.

स्काऊट - गाईड विषय

महाराष्ट्र राज्य भारत स्काऊटस् गाईडस् यांचा अभ्यासक्रम तीन वर्षाचा हा अभ्यासक्रम पाचवी ते दहावी विद्यार्थ्यांसाठी

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

असून पाचवी ते सातवी हा एक गट आणि आठवी ते दहावी हा एक गट अशी विभागणी आहे. पाचवीत किंवा आठवीत पहिल्या वर्षी प्रवेश त्यातील प्रवेश पाठ्यक्रम तीन महिन्याचा असून त्यात स्काऊट-गाईड चळवळीचा मूळ इतिहास, स्काऊट-गाईडचे नियम व वचन, ध्येय, खुण, वंदन, हस्तांदोलन, सत्कृत्य (दररोज एक), स्काऊट-गाईडचा गणवेष, राष्ट्रध्वज, स्काऊट-गाईड ध्वज, जागतिक स्काऊट-गाईड ध्वज, प्रार्थना व झंडागीत, राष्ट्रगीत चालीवर म्हणता येणे, युनिटच्या चार मेळाव्या या घटकांचा समावेश आहे.

स्काऊट-गाईड विषयांतर्गत आगळे-वेगळे उपक्रम

'स्काऊट-गाईड' हा एक आनंददायी खेळ आहे. तो सामान्यतः वर्गाच्या चार भिंतीबाहेर शिकविला जातो. विद्यार्थी-विद्यार्थीनींवर प्रत्यक्ष जबाबदारी टाकून त्यांचे माध्यमातून हा विषय संघपध्दतीने शिकविला जातो. नेहमीच्या शालेय आणि सहशालेय विषयांच्या तुलनेत या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेला आणि कार्यक्षमतेला अधिक वाव आहे. हसत बागडत, खेळता-खेळता शिकायचे आहे आणि त्यातूनच आपला सर्वांगीण विकास साधायचा आहे.

या विषयामध्ये काही बाबी अगदी वेगळ्याच आहेत. त्या पुढील प्रमाणे

१) मेळावे व शिबिरे- स्काऊट-गाईड शिक्षण मोकळ्या व खुल्या वातावरणातील मैदानावर व निसर्गसानिध्यात प्रत्यक्ष कृतिद्वारे आनंददायी पध्दतीने घ्यावयाचे असते. म्हणून मेळावे तथा शिबिरे याचे महत्व या शिक्षणात अधिक उपयुक्त ठरते.

अ) संघमेळावा- स्काऊट-गाईड शिक्षणात ६ ते ८ स्काऊटस्-गाईडस् चे संघ असतात. हे स्काऊटस् किंवा गाईडस् आपल्या संघाचा निसर्गसानिध्यात, बगीच्यात किंवा शाळेच्या मैदानावर छोटेखानी मेळाव्याचे आयोजन करीत असतात.

(ब) शाळास्तरीय स्थानिक मेळावा- जवळच्या निसर्गरम्यस्थळी किंवा इतर सोयीच्या ठिकाणी अशा मेळाव्याचे आयोजन केले जाते.या ठिकाणी मुले-मुली संपूर्ण स्वावलंबी जीवन जगतात. परस्परांना समजावून घेतात, एकत्रित काम करतात आणि मनोरंजनात्मक सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी होतात. मेळाव्यामध्ये आयोजित अभ्यासक्रमावर आधारित विविध स्पर्धा व इतर स्पर्धा कार्यक्रम व नाविन्यपूर्ण उपक्रम यामध्ये सहभागी होतात.

(क) निसर्गनिवास शिबिरे व इतर- स्काऊटस् आणि गाईडस् यांना प्रत्यक्षपणे निसर्गाशी एकरूप होता यावे, निसर्गदत्त प्रेरणेतून काही शिकता यावे, यासाठी एक दिवस किंवा दोन दिवस निसर्गनिवास शिबिरे हा स्काऊट-गाईड शिक्षणातील महत्वाचा भाग आहे. आरोग्य, स्वावलंबन, आत्मविश्वास अनेक कौशल्य आणि चातुर्य या गोष्टी मुलांना शिकण्याची पूर्ण संधी असते. शिबिर हा अभ्यासक्रमाचाच एक भाग असून स्काऊट-गाईड जे जे शिकले असतात, ते ते प्रत्यक्ष अनुभवण्याची संधी, कृती करण्याची वेळ यासाठी ८२ शिबिराचे प्रयोजन असते. स्वेच्छेने शिबिरामध्ये सहभागी होणारी मुले-मुली उत्साही, तत्पर, निरोगी, कृतिशील व कौशल्य प्रदर्शित करणारी असतात. शिबिरे, मेळावा वा जांबोरी मध्ये तंबूमध्ये निवास असतो.

२) स्काऊट-गाईड चे खेळ- स्काऊट-गाईड शिक्षणात खेळांना विशेष महत्व दिले जाते. किंबहूना खेळातूनच या शिक्षणाची सुरूवात होते. खेळातून शिस्त, प्रामाणिकपणा, संयम, आज्ञाधारकपणा, नेतृत्वगुण, तळमळ, संघप्रवृत्ती इत्यादी गुणांचा विकास होतो. गायन, वादन, नकला, नाट्यकला, हस्तकौशल्य व खेळ याद्वारे त्यांच्याअंगी असलेल्या गुणांचा आविष्कार करण्याची संधी त्यांना मिळते, आणि यातूनच त्यांचा शारीरिक, मानसिक, बौध्दीक व सामाजिक विकास घडून येतो. सदृढ शरीर, अंगी जे चातुर्य, मनाचे औदार्य, आत्मिक बल या बरोबरीनेच जीवनात हरघडी अनुभव येणाऱ्या बऱ्या-वाईट प्रसंगांना तोंड देण्याचे नैतिक धैर्य खेळातून मिळते. प्रासंगिक आवाहन स्विकारण्याची उद्भवलेल्या समस्येवर मात करण्याची सवय खेळातून घडते. जीवनरूपी खेळात यश व अपयश कसे स्विकारायचे, पचवायचे याचे प्रात्यक्षिक खेळातून अनुभवास मिळते.'स्काऊट-गाईड' मध्ये अनेक खेळ खेळले जातात. व स्काउटर-गाईडर यांच्या कल्पकतेनूसार या संख्येत नेहमी नव-नविन बाबींची भर पडत असते. सामान्यत: या खेळांची पुढील गटात विभागणी करता येते.

अ) परिचयात्मक व करमणूकीचे खेळ- शिबिर, मेळावे, समारंभ प्रसंगी प्रेक्षक एकत्र जमतात. त्यांच्यात परस्पर ओळखी असतात, ते एकमेकांशी गप्पा करण्यात मग्न होतात. परंतु इतर मंडळीमात्र कंटाळतात व चुळबुळ सुरू होते. अशावेळी त्यांना छोटेमोठे खेळ, विनोद, चुटके सांगने, कोडे सांगने, कुतूहल प्रश्न विचारणे वगैरे पध्दतीने त्यांना गुंतविले तर वेळ जातो आणि मनावरील दडपण कमी होते. परस्परमध्ये ओळख होऊन मित्रत्व भावना वाढीस लागते, शिवाय वेगवेगळ्या संस्कृतीची ओळख होते.

उदा. तळ्यात मळ्यात, लपलेला पुढारी, मित्राचा शोध, शब्दाक्षर कुटूंब, गाणे ओळखा इत्यादी.

ब) किमचे खेळ - किमचे खेळ प्रामुख्याने डोळे, नाक, कान, त्वचा व जीभ या पंचेंद्रियांच्या क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने आखले आहेत. प्रसिध्द कादंबरीकार व नोबेल पुरस्कार विजेते रुडयार्ड किप्लींग यांनी किमचे खेळ प्रथम उजेडात आणले. किम (मुळ नांव किम्बॉल ओ-हारा) हा हिंदुस्थानात वाढलेला एक आयरीस कुटूंबातील मुलगा. त्यांना हिंदी लोकांच्या चालरिती, भाषा व इतर बाबी

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2022 Volume 3 Issue III
SJIF Impact- 5.54

चांगल्या प्रकारे अवगत होत्या. तो हिंदुस्थानातच हेरगीरीच्या कामावर होता. तो उत्कृष्ट निरिक्षक होता. तो आपला फावला वेळ आपल्या ज्ञानेंद्रीयांच्या क्षमता वाढविण्यात घालवित असे. बुध्दीला चालना देणारे बरेच खेळ त्याने उपयोगात आणले. स्काऊट-गाईड ला चांगले निरिक्षक बनविण्याचे शिक्षण आवश्यक असते. त्यासाठी त्यांना आपले डोळे, कान सदासर्वदा उघडे व जागरूक ठेवावे लागतात, निरिक्षणाने तत्परता अंगी बाणविली जाते व सर्व प्रकारच्या संकटांना तोंड देण्याची क्षमता वाढते. ज्ञानेंद्रियांच्या क्षमता विकसनाचे खेळ खेळतांना मौज वाटते व भरपूर करमणूकही होते. या खेळाद्वारे ज्ञान ग्रहण करण्याची शक्ती वाढते.

उदा. वासावरून पदार्थ ओळखणे, आवाजावरून वस्तू ओळखणे, चवीवरून पदार्थ ओळखणे, स्पर्शाने वस्तू ओळखणे इत्यादी.

(क) वाईल्ड गेम (जंगलातील खेळ)- हे खेळ जंगलात, माळरानावर किंवा विस्तिर्ण मोकळ्या मैदानात खेळले जातात. ह्या खेळांना मोठा परिसर आणि वेळही लागतो. जंगलात आणि डोंगराळ भागात हे खेळ खेळतांना आनंद वाटतो, शौर्य आणि धाडस या गुणांचा विकास होतो. या खेळात काल्पनिक डावपेचांचे आयोजन करणे व त्यानुसार कृती करण्याची संधी मिळत असल्यामूळे खेळाडूमध्ये स्वयंकर्तृत्व, कल्पकता व नेतृत्वगुण विकसित होतात. या खेळात खेळाडू निसर्गाच्या सानिध्यात येतो व निसर्गाशी जवळीक निर्माण झाल्याचा सुखद अनुभव उपभोगतो. या खेळाच्या वेळी पथक प्रमुख यांनी खेळाडू (स्काऊटस् किंवा गाईडस्) वर जबाबदारीपूर्वक लक्ष ठेवणे जरूरीचे असते. उदा. जलद शिकार, विचित्र मानवाचा शोध, बोलकी बाटली, ध्वज दरोडा इत्यादी.

(ड) रात्रीचे खेळ (नाईट गेम)- नाईट गेम्स हे उत्कृष्ट प्रकारचे शैक्षणिक साधन असून ते सूर्यास्तानंतर खेळले जातात, ज्या मुलांना अंधाराची भिती वाटते, अशा मुलांची भिती नाहिशी करण्यासाठी या खेळाचा उपयोग होतो. टॉर्च घेऊन अंधारात रात्रीचे खेळ खेळण्याचा आनंद काही वेगळाच असतो. उदा. किल्ला काबीज करणे, वर्तुळात जागा मिळवा, आवाजाचा पाठलाग, डोळे झाकणे, गाठी बांधणे इत्यादी.

(इ) विस्तिर्ण मैदानी खेळ (वाईड गेम्स)- विस्तृत मैदानी व खूप वेळ खेळल्या जाणाऱ्या खेळांना 'विस्तिर्ण खेळ' म्हणतात. हे खेळ जंगल, डोंगर व विस्तिर्ण मोकळ्या मैदानावर खेळले जातात. उदा. क्रिकेट, हॉकी, फुटबॉल, विट्टी-दांडू लपाछपी, चोर शिपाई, किल्ला सर करणे, साखळी गेम इत्यादी.

(फ) शेकोटी जवळचे खेळ- शिबिरे, मेळावे यात संपूर्ण दिवसभर भरपूर काम केल्यानंतर रात्री श्रमपरिहार व्हावा यासाठी शेकोटी करून त्याभोवती जमून करमणूक केली जाते. करमणूक हाच प्रदान हेतू असल्याने यावेळी केलेले खेळ, कार्यक्रम गंमतीदार आणि प्रेक्षकांची मने रिझविणारे असतात. या खेळात स्पर्धा नसते, शिवाय असे खेळ खेळण्यात शारीरिक शक्ती अगर श्रम पडत नसल्यामूळे लहान मोठ्यांना सहभागी होता येते. या खेळात वेळेचे भान राखणे महत्वाचे असते. उदा. हात वाऱ्याची भाषा, हास्य फूलवा, गंभीर व्हा, पाठीने फुगा फोडणे, डोळे बांधून फुगा फोडणे, हसवा व विजय मिळवा इत्यादी.

३.) बी.पी.सिक्स- आपले आरोग्य चांगले राहावे म्हणून प्रत्येकास स्वच्छ व पौष्टीक आहार, शुध्द हवा, गाढ झोप आणि नियमित व्यायाम याची आवश्यकता असते. प्रत्येकाने आपल्या शारीरिक क्षमतेनूसार नियमितपणे व्यायाम घ्यावा. व्यायामामुळे हात, पाय, पोट, धड, शीर इत्यादी शरिराच्या भागाच्या हालचाली होतात व शरीर मजबूत बनते. श्वासोच्छवास व रक्ताभिसरण क्रिया नियमित राहतात. शारीरिक व मानसिक उत्साह वाढतो. व्यायामानंतर हलकासा आहार घ्यायचा असतो.

लॉर्ड बेडन पॉवेल यांनी उत्तम आरोग्यासाठी केवळ ' सहा आरोग्यदायक व्यायाम प्रकार निर्धारित केलेले आहेत, त्याला ' बी.पी. सिक्स ' म्हणतात ते पुढीलप्रमाणे आहेत

१) डोके व मान याकरिता व्यायाम
२) छातीचा व्यायाम.
३) पोटाचा व्यायाम,
४) धडाकरिता व्यायाम.
५) कमेरखालच्या भाग व पोटऱ्याकरिता व्यायाम.
६) पाय, पावले व पायांची बोटे यांचेकरिता व्यायाम.

४) प्रथमोपचार- 'इतरांच्या उपयोगी पडणे' हा स्काऊट-गाईड मधील एक भाग आहे. या धका धकीच्या, धाईगर्दीच्या व यंत्राच्या युगात प्रयत्नपूर्वक अपघात टाळावे लागतात. तरीपण लहान-सहान अपघात होतातच. या दृष्टीने प्रत्येक स्काऊट-गाईडला प्रथमोपचाराचे जुजबी ज्ञान अवगत करून देतात. प्रथमोपचारामूळे अपघाताची तिव्रता कमी होते. अपघाताचे वेळी गोंधळून न जाता मन शांत ठेऊन त्वरीत व जागच्या जागी डॉक्टर येण्यापूर्वी काही तात्कालीन उपचार करतात. प्रथमोपचाराचे ज्ञान असल्याने - स्काऊट-गाईड प्रसंगानुरूप वागतात. डॉक्टराची जबाबदारी स्वत:वर घेत नाही. कारण काही वेळा डॉक्टरला • बोलावून आणा

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

किंवा दुखापत झालेल्या व्यक्तिस दवाखाण्यात घेवून जाणे आवश्यक असते. स्काऊट गाईड पथकाकडे सहज वाहून नेता येईल, अशी प्रथमोपचार पेटी असते. किरकोळ जखमावर मलमपट्टी करणे, लचकणे, नाकातून रक्त येणे, चक्कर येणे यासारख्या समस्यावर स्काऊट-गाईड प्रथमोपचार करतात. तसेच जखमेवर पट्टी बांधणे, झोळी तयार करणे, बँडेज तयार करणे, तात्पुरते स्ट्रेचर तयार करणे, प्राणरक्षक दोर फेकणे, मज्जाघात (शॉक), उष्माघात, विषबाधा, गुदमरणे, घशात अडकणे, विषारी वायुबाधा, हाड मोडणे वगैरे बाबी अभ्यासक्रमातच असल्याने त्यांना प्रथमोपचाराचे प्रात्यक्षिकयुक्त ज्ञान असते.

५) हस्तव्यवसाय व कौशल्य- सर्वसामान्य मुलांना आपली कामे आवडीने करावी असे वाटते. परंतु त्यांना योग्य मार्गदर्शन न मिळाल्याने ते प्रवाहपतीत होतात व त्यांची आयुष्यात दुर्दशा होते. याचा परिणाम फक्त त्याच्या जीवनावरच होतो, असे नव्हे तर इतरांच्या जीवनावर, समाजावर आणि राष्ट्रावरही होतो. कधी कधी तर अशा दिशाहीन मुलांपासून समाजाला आणि पर्यायाने देशाला धोकाही निर्माण होऊ शकतो.ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी ' स्काऊट-गाईड' मधून हस्तव्यवसाय व हस्तकौशल्यांचे शिक्षण दिले जाते. यातूनच गरिब मुलांना हस्तव्यवसायासाठी दिशा मिळते व चरितार्थाचे साधन निर्माण करणे शक्य असते. सुरूवातीला अगदी साधे-साधे हस्तव्यवसाय आहेत. त्यामुळे मुलांमध्ये आत्मविश्वास वाढीस लागतो व कौशल्य विकसित होत जातात. त्यांना ही कामे करण्यात आनंद वाटतो.

६) शेकोटी कार्यक्रम- स्काऊट-गाईड मेळावा जशी अविस्मरणिय बाब असते, तसेच मेळाव्यातील शेकोटी कार्यक्रम हा देखील दिर्घकाळ लक्षात राहणारा प्रसंग असतो. शेकोटी कार्यक्रम हा चांगल्या प्रकारे मनोरंजन करणारा, सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्यक्रम असतो. दिवसभराचा थकवा घालविण्यासाठी याचा फार उपयोग होतो. यामधून स्फूर्ती, निकोप दृष्टीकोन, भरपूर सात्विक करमणूक व आत्मविष्काराची चांगली संधी याचा लाभ होतो. यामध्ये स्काऊट-गाईडचे नियम, चांगली नितितत्वे व शिस्त यावर आधारित असे आनंदी, खेळकर व निखळ मनोरंजनात्मक शैक्षणिक कार्यक्रम असतात. व्यक्ती, धर्म, जात, स्त्रीया, समाज यांची थट्टा उडविणारे कार्यक्रम इत्यादी सादर होणार नाहीत, याची दक्षता घेतली जाते. नकारात्मक संदेश देणारे कार्यक्रम टाळले जातात. शेकोटी कार्यक्रमात केवळ गाणी व नृत्य हेच कार्यक्रम असतात, असे नव्हे तर कार्यक्रमात विविधता, कल्पकता व नाविन्यता असते.

७) सेवाकार्यासाठी उपक्रम- स्काऊट-गाईडचे संघ किंवा पथक समाजसेवार्थ असे अनेक उपक्रम अभ्यासक्रमाचा एक भाग म्हणून राबवित असते. यामध्ये छंदवर्ग चालविणे, कुष्ठरोग निर्मूलन, कृषी सेवा, अल्पबचत, श्रमदान, प्रौढ शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, समुहाचे सत्कृत्य, परिसर स्वच्छता, गाजर गवत निर्मूलन, सार्वजनिक स्थळांची माहिती मिळविणे, वृक्षारोपन व वृक्ष संगोपन, पॉलिथीन निर्मूलन, गुटखा बंदी, हुंडाबळी, व्यसनमुक्ती, अस्पृश्यता निवारण, अंधश्रध्दा निमुर्लन, शालेय परिसर स्वच्छता यासारखे समवोपयोगी उपक्रम राबविण्यात येत असतात.

परिसरातील स्वयंसेवी संस्था किंवा शासकिय यंत्रणेने आयोजित केलेल्या शिबिरामध्ये सेवा करण्याची चांगली संधी उपलब्ध होत असते. पूरग्रस्त सेवा शिबिर, रक्तदान शिबिर, नेत्रदान शिबिर, पोलिओ निर्मूलन मोहीम, नेत्र चिकित्सा शिबिर, श्रमदान सेवा शिबिर, राष्ट्रीय एकात्मता सेवा शिबिर, साक्षरता प्रसार मोहीम,स्वच्छता मोहीम, वाहतूक सुरक्षा शिबिर, पुनर्बल संजीवनी (ओ.आर.टी.), एड्स् जनजागृती शिबिर अशा अनेक शिबिरांमधून स्काऊटस् व गाईडस् आपले संघनायकाच्या नेतृत्वात काम करतात. आपले देशात अनेक सण, उत्सव व समारंभ साजरे होत असतात. यामध्येदेखील प्रत्यक्ष सहभागी होऊन समाजसेवा करीत असतात. उदा. गणेश उत्सव, शारदाउत्सव, कृष्ण अष्टमी, रामलिला, ग्राम यात्रा, विज्ञान प्रदर्शनी, स्नेहसंम्मेलन, दुर्गा उत्सव, ख्रिसमस, ईद, कवी संम्मेलन, क्रिडा स्पर्धा, साहित्य संम्मेलन इत्यादी प्रकारच्या कार्यक्रमांच्यावेळी सेवा शिबिरात सहभागी होता येते.

स्काऊट गाईड विषयाचे महत्व

आपल्या जीवनात अशी काही मूल्ये आहेत की, जी आचरणात आणल्यामुळे त्याचा प्रभाव फक्त स्वतःचे जीवनमान उंचावण्याकरीता होत असतो, नव्हे तर संपूर्ण समाजच उर्ध्वातावस्थेत नेण्याचे सामर्थ्य यामध्ये सामावलेले असते. सेवा आणि त्याग हे आपले राष्ट्रीय आदर्श आहेत की, ज्यामुळे आपन समाजात चारित्र्यवान व सुसंस्कारी नागरिक निर्माण करू शकतो आणि चारित्र्य निर्मिती हे तर स्काऊट शिक्षणाचे ध्येयच आहे. जर शिक्षण चारित्र्यवान नागरिकांची निर्मिती करू शकत नसेल, तर ते शिक्षण कुचकामाचे ठरेल. शस्त्रांच्या बळापेक्षा नागरिकांमध्ये आलेल्या शीलाच्या बळावरच राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून असते. आयुष्यामध्ये यशस्वी होण्यासाठी पांडित्यापेक्षा शीलाची अधिक आवश्यकता असते. म्हणून व्यक्तीच्या काय ? किंवा राष्ट्राच्या काय? पहिल्या क्रमांकाची मौल्यवान गोष्ट कोणती असेल, तर ती म्हणजे शील आहे.

संपूर्ण जगाच्या इतिहासात आपणाला असे दिसेल की, आपल्या पूर्वजांनी शिक्षणाला अग्रक्रम दिला आहे. आज मात्र

आजची शाळा, महाविद्यालये पुस्तकातील मजकुर विद्यार्थ्यांच्या मेंदूत कोंबण्याचे कारखाने झाले आहेत. यामुळे आजच्या विद्यार्थ्यांना वर्गाच्या चार भिंतीबाहेरील जगाचा संपूर्ण विसर पडला असल्याचे दिसून येत आहे. त्यांचे योग्य निरीक्षण अत्यंत कमकुवत व संकुचित झाले आहे. या उलट टेलीव्हीजन प्रसारणातून अनैतिकतेचे दर्शन त्याला घडते आहे. कोणतेही वर्तमान पत्र उघडले की अनैतिक बातम्यांचा सुळसुळाट दिसून येतो. आजचा युवक आपल्या उघड्या डोळ्यांनी समोरील पालक, शिक्षक, नव्हे बहुतांश समाजच अनैतिक व्यवहारात गुरफटलेला पाहतो आहे. परंतु त्याला मात्र पुस्तकातून, लेखनातून व भाषण बाजीतून नितीमत्तेचे डोस पाजले जात आहे. अशा परस्पर विरोधी वातावरणात तो पूर्णतः गुदमरून जात असल्याचे दिसते आहे. कोणते योग्य आणि कोणते अयोग्य या द्विधा मन:स्थितीत तो वावरतो आहे. स्वामी विवेकानंदाच्या मते, चारित्र्य घडविणारे, मानसिक बल वाढविणारे, बुध्दीला विशाल करणारे आणि स्वावलंबी बनविणारे असे शिक्षण असावयास हवे. आपल्या देशातील प्राचीन ऋषिमुनींपासून तर आधुनिक विचारवंत व शिक्षण तज्ञांपर्यंत सर्वांनीच मूल्य शिक्षणाचे महत्व प्रतिपादन केले आहे. भावी जीवनाची पूर्व तयारी करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना अशा मौल्यवान शिक्षणाची गरज आहे. शालेय विद्यार्थ्यांच्या मनावर प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांमधून स्काऊट-गाईड विषयातील उपक्रमांद्वारे उत्तम संस्कार सातत्याने करण्यात येत असतात. स्काऊट गाईड विषयाच्या या उपयुक्ततेचा विचार करून महाराष्ट्र शासनाने 'मूल्य शिक्षण स्काऊट-गाईड द्वारा' देण्याचे माध्यमिक स्तराकरिता मान्य केले आहे.

निरोगी, उत्साही व सशक्त मुला-मुलींना निसर्ग सहवासाची व उघड्यावरच्या मुक्त जीवनाची आवड आणि हौस असते. त्यांच्या या आवडीचा, छंदाचा व उत्साहपूर्वक कृती करण्याच्या वृत्तीचा स्काऊट-गाईडमध्ये कौशल्यपूर्ण रितीने उपयोग करून घेतला जातो. 'संघ पध्दती' ने शिक्षण होत असल्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यांवरच जबाबदारी असते. यामुळे एकत्रितपणे काम करण्याची, इतरांचे विचार जाणून आपले मत प्रगट करण्याची संधी प्रत्येकास मिळते. ही सर्व मुले अथवा मुली एकत्रितपणे काम करतात, कार्यक्रम करतात, परस्परांच्या सुख-दुःखात सहभागी होतात, उद्भवलेल्या अडीअडचणींवर सामुदायिकपणे तोडगा काढतात. महत्वाचे असे की मुलांनाच मुळी गटा गटात राहायला व एकत्रितपणे काम करायला आवडते. प्रत्येकाने दररोज एकतरी सत्कृत्य (दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याचे काम) करावे, यावर स्काऊट-गाईड शिक्षणाचा कटाक्ष असतो, नव्हे तर तो रोजच्या आचरणाचा भाग मानल्या जातो. स्काऊट-गाईडच्या वचन व नियमामध्येदेखील आवश्यक ती नितीमूल्य ग्रंथीत केल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे निष्ठावान नागरिक बनण्याचे धडे स्काऊट-गाईड स्वत:च स्वयंस्फूर्तीने घेत असतात. स्वावलंबन आणि स्वयंशिक्षण हे स्काऊट गाईड या विषयाचे एक अंग मानले जाते. स्काऊट-गाईड अभ्यासक्रमातून मोकळ्या मैदानावरील खेळ, स्पर्धा, कार्यक्रम, निसर्गनिवास, रानावनातील खेळ व साहस कार्य, चढाओढी इत्यादींच्या माध्यमातून विविधांगी शिक्षण मुला-मुलींना मिळावे, अशी अपेक्षा आहे. आगळ्या-वेगळ्या व वैशिष्टयपूर्ण संघ पध्दती (Patrol System) मुळे नेतृत्वगुण विकासाला प्रत्यक्षपणे संधी उपलब्ध होते. संघ आणि पथकाचे निर्णय लोकशाही पध्दतीने घेतले जातात. म्हणून याद्वारे प्रत्यक्ष अनुभवातून लोकशाहीच्या दृष्टीने तयारी करण्यासाठी आवश्यक गुण स्काऊट-गाईडचे अंगी विकसित होण्यास मदत होते व या शिक्षणाचा चांगला उपयोग होता. या शिक्षणाच्या प्रात्यक्षिक तथा कृतिपर अध्ययनातून शिस्तप्रियता, श्रमनिष्ठा, स्वच्छता, कर्तव्य दक्षता, स्वावलंबन, विज्ञाननिष्ठा, सुचिता, भूतदया, निर्भयता, खेळाडू वृत्ती इत्यादी वैयक्तीक मूल्यांची आणि सेवा, समता, बंधूता, सर्वधर्मसहिष्णूता, न्यायप्रियता, सौजन्यशिलता, आदरभाव, सत्यप्रियता, अहिंसा, मानवता, निसर्गप्रेम, परस्पर सहकार्य इत्यादी सामाजिक मूल्यांची तसेच राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, विश्वबंधूता अशा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय मूल्यांची अनुभूती येत जाते आणि विकास घडून येतो. राष्ट्रीय महामेळाव्यांच्या माध्यमातून विविध पंथ, जातीधर्म व राज्या-राज्यातुन एकत्र आलेल्या मुला-मुलींमध्ये बंधुभाव निर्माण होतो व आपलेपणाची भावना वाढीस लागते. आंतरराष्ट्रीय महामेळाव्यांमध्ये जगाच्या विविध देशातील स्काऊट गाईड मैत्री, विश्वबंधूता व मानवतेच्या नात्याने एकत्र येतात. सत्कृत्यामूळे (Good Turn) समाज सेवेचे धडे मिळतात, तर खरी कमाईचे माध्यमातून श्रमप्रतिष्ठा अंगी भिनते स्काऊट-गाईड विषयामध्ये विविध उपक्रम, कार्यक्रमामधून विद्यार्थ्यांचा बौध्दिक विकास तर होतोच, तसेच त्याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक व भावनात्मक विकासही आपोआपच होत असतो.

समारोप - मानवी जीवनात माणसाचे माणुसपण टिकवून ठेवण्यासाठी मूल्यच सहाय्यभूत ठरू शकतात आणि या मूल्यांचा विकास करण्यासाठी कुटुंबासोबतच शाळेलाही महत्वाची भूमिका बजावणे क्रमप्राप्त आहे, कारण आजच्या कुटुंब-ऱ्हासाच्या वा केंद्रीत कुटुंब असण्याच्या काळात शाळेला मुलांमध्ये जीवनमूल्ये विकसीत करण्याचे काम आपल्या खांद्यावर घ्यावे लागणार आहे. अध्ययन अध्यापन या सिमीत भूमिकेतून बाहेर पडून खऱ्या अर्थाने बालकाच्या सर्वांगिण विकास करण्याची भूमिका पार पाडावी लागेल. आणि ही भूमिका पार पाडण्यात स्काऊट गाईड विषयाची शाळेला मोठी मदत मिळू शकते. जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांनी हा विषय घेतला

E- ISSN 2582-5429

AMRJ Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

तरच यातून मूल्यविकसनाचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकेल. या विषयाची उपयुक्तता महत्वाची आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१) तृतीय सोपान स्काऊट-गाईड अभ्यासक्रम म.रा. भारत स्काऊटस् आणि गाईडस् राज्यसंस्था, मुंबई पृष्ठ क्रमांक ४

२) संघ पध्दती, म. रा. भारत स्काऊटस् आणि गाईडस् राज्यसंस्था, मुंबई पु. क्र. १

३) अहवाल पुस्तिका २००० म. रा. भारत स्काऊटस् आणि गाईडस् राज्यसंस्था, मुंबई पृ. क्र. ६

४) युगपुरुष लॉर्ड बेडन पॉवेल, एम.ई. कॉर्टर - प्रकाशक म. रा. भारत स्काऊटस् आणि गाईडस् राज्यसंस्था, मुंबई पृ.क्र. ३८५

५) अनुवादक श्री ह.सु. पाटील

६) शासन निर्णय महाराष्ट्र शासन शालेय शिक्षण विभाग दिनांक २९ मे १९९७, दिनांक ३ जून १९९७ व दिनांक १७ जून १९९९

७) स्काऊट चळवळीची मुलतत्वे पृ. क्र. ११

८) प्रकाशक म. रा. भारत स्काऊटस् आणि गाईडस् राज्यसंस्था, मुंबई

□ □ □

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
61.	डॉ. मधुकर जडल धनराज पाटील	आजच्या उच्च शिक्षणापुढील आव्हाने	218
62.	श्री रुपेश भागुराम तांबे डॉ. एम. व्ही मते	रायगड जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा खरकवाडीच्या गुणवत्ता विकासात लोकसहभागाचे योगदान	220
63.	श्री. सुजित आप्पासाहेब लोखंडे	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची वाटचाल : एक ऐतिहासिक अभ्यास	223
64.	प्रा. राहुल विष्णू मते डॉ. सुग्रीव श्रीमंत गोरे	उच्च शिक्षणातील 'उच्च' संधी—काळाची गरज	227
65.	प्रा. डॉ. बाळकृष्ण भावे डॉ. [illegible] मधुकर [illegible]	कोरोना महामारीनंतर माध्यमिक शिक्षणातील आव्हाने दशा व दिशा — एक अभ्यास	230
66.	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ डॉ. ए. एच. कदम	मानवी हक्क व कायदयाविषयी महिलांची शिक्षणातून जागरुकता: महिला सुरक्षिततेचा एक मार्ग	234
67.	श्रीमती. अंजान नारायण खरात	हिंदी और मराठी कविता में किसान विमर्श का तुलनात्मक अध्ययन	239
68.	श्रीम.माधुरी भारत पगारे प्रा.डॉ.शैलेजा डोंगर भंगाळे	मराठी माध्यम आणि इंग्रजी माध्यमातील माध्यमिक शिक्षकांच्या अध्यापन अभियोग्यतेचा तुलनात्मक अभ्यास	241
69.	प्रा. माधुरी देवीदास पाटील	उच्चशिक्षणात नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर	246
70.	वनिता गायकवाड	भारतातील उच्च शिक्षणातील समस्यावरील उपाय	253
71.	श्रीम. शुभांगी शिवाजी रितपुरे. प्रा. डॉ. रविराज अच्युत फुरडे	सोलापूर महानगरपालिकेच्या प्राथमिक शाळेत राबविलेल्या मूल्यवर्धन कार्यक्रमाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास	255
72.	श्री दिक्षित आण्णा बाबू डॉ. डिसले महादेव सदाशिव	माध्यमिक स्तरावरील गणित विषयासाठी ज्ञानरचनावादी कृतियुक्त अध्ययन-अध्यापन कार्यनितीच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	258
73.	[illegible] सिदाम डॉ. [illegible] लक्ष्मण तांबे	उमरगा शहरातील श्रमजीवी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील स्त्रीयांना विवाहानंतर शिक्षण घेताना येणा-या अडचणींचा चिकित्सक अभ्यास	263

४ हस्त चलित (हँडहेल्ड) कंप्युटिंग डिवायमेस,

हँडहेल्ड संगणक हा एक संगणक आहे जो सोयीस्करपणे खिशात (पुरेशा आकाराचा) संग्रहित केला जाऊ शकतो आणि तुम्ही तो धरत असताना वापरला जाऊ शकतो. आजचे हँडहेल्ड कॉम्प्युटर, ज्यांना पर्सनल डिजिटल असिस्टंट (PDAs) देखील म्हटले जाते, आज, हस्तलिखित इनपुट स्वीकारणारे सर्वात लोकप्रिय हँडहेल्ड म्हणजे 3Com मधील PalmPilot. Philips, Casio, NEC, Compaq,ई.
Hewlett-Packard ने अलीकडेच रंगीत डिस्प्ले असलेला पहिला हँडहेल्ड संगणक सादर केला आहे.

शिक्षणात हस्त चलित (हँडहेल्ड) कंप्युटिंग डिवायमेसचा उपयोग

१. या उपकरणांचा वापर मूलभूत वाचन आणि लेखन कौशल्ये सुधारण्यासाठी केला जाऊ शकतो, जसे की विद्यार्थी स्वतःचे वाचन रेकॉर्ड करतात. शिक्षक आणि/किंवा विद्यार्थी त्यांचे रेकॉर्डिंग iPod द्वारे ऐकू शकतात.
२. स्मार्टफोन, टॅबलेट किंवा लॅपटॉप सारख्या काही हातातील उपकरणांमध्ये सामग्री आणि गेम डाउनलोड करण्याची क्षमता असते.
३. हँडहेल्ड संगणक सामान्यतः वैयक्तिक माहिती व्यवस्थापक (PIM) प्रकारच्या अनुप्रयोगांसाठी वापरले जातात.
४. वेळापत्रक राखणे, नावे आणि फोन नंबर ठेवणे, साधी गणना करणे, नोट्स घेणे आणि मोडेमसह, ई-मेलची देवाणघेवाण करणे आणि ऑनलाइन माहिती मिळवणे यासाठी वापरले जातात.
५.विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी अॅडॅप्टीव कंप्यूटर टेस्टिंग -

विद्यार्थ्यांसाठी, संगणक-अनुकूल चाचणी हे कमी प्रश्नांसह एक लहान चाचणी सत्र देते, कारण विद्यार्थ्यांसाठी योग्य समजले जाणारे प्रश्नच दिले जातात. दुसरीकडे, चाचणी विकसकांना चाचणी आयटमचा एक मोठा पूल तयार करावा लागेल जेणेकरून परीक्षा देणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांच्या विविध क्षमतांशी जुळण्यासाठी चाचणी प्रणालीमध्ये पुरेसे प्रश्न असतील. संगणक-अनुकूल चाचणीचे सर्वात वर्तमान प्रकार सामान्यतः ऑनलाइन प्रशासित केले जातात, आणि गुणांकन संगणकीकृत असल्यामुळे, शिक्षक आणि विद्यार्थी पेपर-आणि-पेन्सिल चाचण्यांपेक्षा अधिक लवकर चाचणी निकाल मिळवू शकतात.

शिक्षकांसाठी उपयोगी

संगणक-अनुकूल चाचण्या मोठ्या प्रमाणात, उच्च स्टेक चाचणीसह विविध उद्देशांसाठी वापरल्या जाऊ शकतात; फॉर्मेटिव्ह असेसमेंट, जे शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यावर प्रक्रियेतील फीडबॅक प्रदान करते ज्याचा वापर ते शिक्षण तंत्रात बदल करण्यासाठी करू शकतात; आणि सारांशात्मक मूल्यमापन, ज्याचा उपयोग शिक्षक युनिट, टर्म किंवा वर्षाच्या शेवटी विद्यार्थी काय शिकले हे निर्धारित करण्यासाठी करतात. ज्यांना विशिष्ट कौशल्य किंवा विषय क्षेत्रात, जसे की वाचन, लेखन किंवा गणितामध्ये विशेष शैक्षणिक समर्थनाची आवश्यकता असू शकते अशा विद्यार्थ्यांना ओळखण्यासाठी देखील त्यांचा वापर केला जातो.

विद्यार्थ्यांसाठी उपयोगी

संगणक-अनुकूल चाचणी प्रणाली प्रत्येक विद्यार्थ्यासाठी योग्य आव्हानात्मक ठरणारे प्रश्न निवडत असल्याने, बहुतेक विद्यार्थ्यांना सुमारे अर्धे प्रश्न बरोबर आणि अर्धे चुकीचे मिळतील, त्यामुळे एकूण संख्या किंवा योग्य प्रतिसादांच्या टक्केवारीवर आधारित गुण निरर्थक असतील. म्हणून, संगणक-अनुकूल स्कोअरिंग प्रदान केलेल्या अचूक उत्तरांची संख्या आणि पूर्ण केलेल्या आयटमची अडचण या दोन्हीवर आधारित आहे. विद्यार्थ्यांना चाचण्या देण्यापूर्वी, चाचणी प्रश्नांची सामान्यतः अडचणीची पातळी मोजण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या प्रातिनिधिक नमुन्यांसह फील्ड-चाचणी केली जाते.

६.इतर स्वरूपातील सॉफ्टवेअर -

सॉफ्टवेअर म्हणजे अनुदेशांचा संच होय, ज्याला आपण प्रोग्राम म्हणतो.

वर्डप्रोसेसर, स्प्रेडशीट, डेटाबेस मॅनेजमेंट सिस्टीम प्रेझेन्टेशन, ग्राफिक्स हे काही मूलभूत अॅप्लीकेशन सॉफ्टवेअर आहेत तर गेमिंग, ऑडिओ, व्हिडीओ, मल्टीमिडीया, रेंडरींग आणि आर्टिफिशल इन्टेलिजन्स, इमेज एडिटर्स, इत्यादी काही अॅप्लीकेशन सॉफ्टवेअर आहेत.

मांडला. त्यांचा म्हणण्यानुसार मशीन लर्निंग हे आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स चे अप्लिकेशन आहे. ज्यामध्ये आपण कॉम्पुटर मध्ये एक असा प्रोग्राम टाकू शकतो जो तेच काम करेल जे युजरला पाहिजे असेल.
दैनंदिन आयुष्यातील मशीन लर्निंग वापरात असलेली काही उदाहरणे

१. आभासी वैयक्तिक मदतनीस (Virtual Personal Assistants) -
अँड्रॉइड मोबाईल मधील गुगल असिस्टंट, आयफोन मधील सिरी, ऍमेझॉन इको, गुगल होम.

२. ऑनलाईन कस्टमर सपोर्ट-
यात तुम्ही रोबोट सदृश व्यक्तीशी संवाद साधता. तुम्ही दिलेल्या माहितीच्या आधारे रोबोट तुम्हाला मदत करतो.

३. फेसबुक
फेसबुक तुमच्या वैयक्तिक माहितीचा वापर करून तुम्हाला मित्र शोधण्यात मदत करतो. तसेच तुमच्या आवडी निवडी नुसार तुम्हाला नवीन पेजेस आणि व्हिडिओची शिफारस करतो.

४. गुगल मॅप्स
गुगल मॅप्स तुम्हाला ट्रॅफिक अपडेट्स देते तसेच पर्यायी मार्ग दाखवतात.

५. जीमेल
जीमेल नको असलेलं ई-मेल जसे कि स्पॅम मेल स्वतः डिलीट करते.

शिक्षणात मशीन लर्निंग चा उपयोग

१. हे प्रोग्राम जटिल क्रिप्टोग्राफिक अल्गोरिदम, प्रचंड मोठी गणितो समीकरणे सोडविण्यासाठी बनविलेले आहेत.
२. तसेच हे तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात अंतराळ मोहिमेमध्ये वापरले जाते.
३. यात खूप साऱ्या अल्गोरिथमला (Algorithm) एकत्र जोडले जाते ज्यामुळे कम्प्युटर उत्तम निष्कर्ष काढू शकेल.
४. मशीन लर्निंग प्रोग्राम हे पूर्वानुमान लावू शकतो म्हणजेच एखादी क्रिया घडण्याआधीच निष्कर्ष काढू शकतो.

३.ब्लॉक चेन

ब्लॉकचेन ही एक अशी प्रणाली आहे ज्यामध्ये पीअर-टू-पीअर नेटवर्कमध्ये जोडलेल्या अनेक संगणकांवर व्यवहारांची नोंद ठेवली जाते.

ब्लॉकचेन ही डेटाच्या अपरिवर्तनीय रेकॉर्डची टाइम-स्टॅम्प केलेली मालिका आहे जी संगणकांचे क्लस्टर व्यवस्थापित केली जाते. हे संगणक जगभरात आहेत आणि ते एका घटकाच्या मालकीचे नाहीत.

डेटाचा प्रत्येक ब्लॉक क्रिप्टोग्राफिक तत्वे (साखळी) वापरून सुरक्षित आणि एकमेकांशी बांधला जातो.

Blockchain चा शोध सातोशी नाकामोटो ने 2008 मध्ये लावला होता. पण एक मनोरंजक गोष्ट म्हणजेसातोशी नाकामोटो हे एका अज्ञात व्यक्तीचे किंवा लोकांच्या गटाचे नाव आहे ज्यांनी बिटकॉइन विकसित केले आणि बिटकॉइन व्हाईट पेपरचे लेखन केले, जे या तंत्रज्ञानाची सुरुवात आहेत.

ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान देणगी, ऑनलाइन अभ्यासक्रम, होस्टिंग, पुनर्प्राप्ती, सॉफ्टवेअर, बँक, कॅसिनो, ऑनलाईन गॅम्बलिन, फायनान्स, रिअल इस्टेट, मनी ट्रान्सफर, विमा ,न्यायशास्त्र ,औषध. इ. क्षेत्रात वापरले जाते

शिक्षणात ब्लॉकचेनचा उपयोग

१.डिजिटल प्रमाणपत्रे, प्रतिलेख आणि विद्यार्थ्यांचे रेकॉर्ड:

रेकॉर्ड अपरिवर्तनीय असतील आणि ब्लॉकचेनमध्ये प्रवेश असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीद्वारे त्यांचे प्रमाणीकरण आणि मूल्यमापन केले जाऊ शकते. रेकॉर्ड शेअर्ड डिस्ट्रिब्युटेड लेजरमध्ये साठवले जात असल्याने, प्रमाणपत्र जारी केलेली संस्था यापुढे अस्तित्वात नसली तरीही ते प्रमाणित केले जाऊ शकते.

२.पेपर बदला:

डिजिटल रेकॉर्ड, ट्रान्सक्रिप्ट, डिप्लोमा, प्रमाणपत्रे आणि इतर कोणत्याही कागदपत्रांच्या वापरासह, ब्लॉकचेन पेपरची जागा घेईल.रेकॉर्ड हरवण्याची किंवा सुरक्षित ठिकाणी ठेवण्याची काळजी करण्याची गरज नाही.

३.क्रेडेन्शियल्स:

सर्व अपरिवर्तनीय प्रमाणपत्रे आणि क्रेडेन्शियल ब्लॉकचेनमध्ये संग्रहित केले जातील आणि डिजिटल वॉलेटमधून कधीही पुनर्प्राप्त केले जाऊ शकतात.

४.रेकॉर्ड्सची प्रवेशयोग्यता:

शिक्षक, विद्यार्थी आणि कोणतीही व्यक्ती डिजिटल वॉलेटवरून क्रेडेन्शियल्स आणि रेकॉर्ड पाहू शकतात आणि त्यात प्रवेश करू शकतात.

५. ट्यूशन फी:

काही संस्था कोर्स फी भरण्यासाठी एक फॉर्म म्हणून क्रिप्टोकरन्सी स्वीकारण्यास सुरुवात करत आहेत. वॉलेटमध्ये क्रिप्टोकरन्सी असेल तर ते डिजिटल पैसे फी भरण्यासाठी वापरू शकतात.

६.माहितीचे प्रमाणीकरण:

बेकायदेशीर किंवा बनावट डिप्लोमा किंवा प्रमाणपत्रे असणार नाहीत. पदवी मिळविल्यावर तो डेटा बदलता न येणाऱ्या ब्लॉकचेनमध्ये मिळेल जो रिझ्युम किंवा लिंकडइन खात्यामध्ये भविष्यातील नियोक्त्यांसोबत शेअर करता येईल.

७. विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणा:

विद्यार्थ्यांना बक्षीस देण्याचा एक प्रकार टोकनसह असू शकतो. ते अभ्यासक्रमात जितके चांगले प्रदर्शन करतात तितके जास्त टोकन त्यांना मिळू शकतील. हे डिजिटल टोकन ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानासह लागू केले जाऊ शकतात. विद्यार्थी अधिक अभ्यासक्रमांसाठी, ट्युशन फीसाठी वापरू शकतात.

८.विद्यार्थी आणि नियोक्ते यांच्यातील संबंध:

ब्लॉकचेनचा भाग असणाऱ्या या डिजिटल टोकन्सच्या वापरामुळे, अधिक टोकन असलेले विद्यार्थी लीडर बोर्डमध्ये असू शकतात. उमेदवार किती कुशल आहेत हे मोजण्याचा एक मार्ग म्हणजे विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या अभ्यासक्रमादरम्यान किती टोकन प्राप्त केले.

९. पुरस्कृत उच्च दर्जाची सामग्री:

विद्यार्थ्यांना पुरस्कृत करण्यासाठी टोकन सिस्टमप्रमाणेच, या मॉडेलचा वापर शिक्षक, उपदेशक, डिझायनर आणि सामग्री निर्मात्यांना बक्षीस देण्यासाठी करू शकतो.

उच्चशिक्षणात नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर

प्रा. माधुरी देवीदास पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री छत्रपती राजे संभाजी
शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय, जळगाव.

सारांश

माहिती व संचार तंत्रज्ञान आणि इतर अत्याधुनिक क्षेत्रांमध्ये (उदा. अंतराळ) भारत जागतिक पातळीवर नेतृत्व करत आहे. डिजिटल भारत मोहिमेमुळे संपूर्ण राष्ट्रांचे एका डिजिटलदृष्ट्या सक्षम आणि ज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये रूपांतर व्हायला मदत होत आहे. या रूपांतरामध्ये शिक्षण एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल पण, शैक्षणिक प्रक्रिया आणि निष्पती यामध्ये सुधारणा करण्यामागे तंत्रज्ञानाचा मोठा हात असेल अशा प्रकारे, तंत्रज्ञान आणि शिक्षणामधील संबंध सर्व स्तरांवर दोन्ही बाजूंनी काम करतील.

महत्वाच्या संज्ञा -
नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान,आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स,मशीन लर्निंग, ब्लॉक चेन,हस्त चलित (हँडहेल्ड) कंप्युटिंग डिवायसेस, विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी अडॅप्टीव कंप्युटर टेस्टिंग,इतर स्वरुपातील सॉफ्टवेअर.

प्रस्तावना

तांत्रिक विकासाच्या तीव्र वेगाला, तंत्रज्ञानाचे जाणकार शिक्षक आणि उद्योजकांसहित विद्यार्थी उद्योजकांच्या कल्पकतेची जोड मिळाल्यावर, तंत्रज्ञानाचा शिक्षणावर अनेक प्रकारे परिणाम होईल हे निश्चित. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स, मशीन लर्निंग, ब्लॉक चेन्स, स्मार्ट बोर्डस, हस्त चलित (हँडहेल्ड) कंप्युटिंग डिवायसेस, विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी अडॅप्टीव कंप्युटर टेस्टिंग आणि इतर स्वरुपातील सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर यासारख्या नवीन तंत्रज्ञानांमुळे विद्यार्थी वर्गात काय शिकतात फक्त यामध्ये बदल होणार नाही तर ते कसे शिकतात यातदेखील बदल होईल.

नवीन नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान

१.आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स

आर्टिफिश्यल इंटेलिजेंस (Artificial Intelligence) म्हणजेच कृत्रिम बुद्धिमत्ता. कृत्रिम बुद्धिमत्ता बद्दल जॉन मॅककार्थीने जगाला प्रथम सांगितले होते. ते अमेरिकन संगणक वैज्ञानिक होते, त्यांनी 1956 मध्ये डार्टमाउथ कॉन्फरन्समध्ये या तंत्रज्ञानाबद्दल प्रथम सांगितले. आर्टिफिश्यल इंटेलिजेंस हे टॉप टेक्नॉलजीमध्ये पहिल्या क्रमांकावर येते. आर्टिफिश्यल इंटेलिजेंस म्हणजेच एखाद्या मशीनमध्ये माणसाप्रमाणे विचार करू शकण्याची, समजू शकण्याची व निर्णय घेण्याची क्षमता विकासीत करणे. या टेक्नॉलजीमध्ये असा मेंदू बनवला जातो जो मानवाप्रमाणे विचार करू शकेल, निर्णय घेऊ शकेल.

आर्टिफिश्यल इंटेलिजेंसचा वापर टेक्स्ट मायनिंग (Text Mining), वेब मायनिंग(Web Mining), हेल्थकेअर, बँकिंग, एंटरटेंमेंट, सेल्फ ड्रायविंग कार, स्मार्टफोन पासून ते घर सर्व जागी होऊ लागला आहे. सौदी अरेबियाची रोबोट सोफिया ती सुद्धा एक आर्टिफिश्यल इंटेलिजेंस आहे. काही काम अशी आहेत जी फक्त आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्सच्या सहाय्यानेच केली जाऊ शकतात जसे की अंतरिक्ष स्टेशनची निर्मिती, चंद्र, व मंगल मिशन, खोल समुद्रामध्ये प्राकृतिक गॅस, पेट्रोलियम व खनिजे व अन्य प्रकारच्या संशोधनांचा शोध लावण्यासाठी AI चा उपयोग होतो.

आर्टिफिश्यल इंटेलिजेंसचा उपयोग खालील काही एप्लिकेशनमध्ये केला जातो

1. कम्प्यूटर गेमिंग (Computer gaming)
2. नॅच्युरल लँग्वेज प्रोसेसिंग (Natural Language Processing)
3. एक्सपर्ट सिस्टम (Expert System)
4. इंटेलिजेंट रोबोट (Intelligent Robot)
5. स्पीच रेकॉगनायझेशन (Speech Recognization) इत्यादि.

शिक्षणात (Ai) चा उपयोग

AI च्या मदतीने स्वयंचलित ग्रेडिंग करता येईल जेणेकरून शिक्षकांना मुलांना वाचण्यासाठी जास्त वेळ मिळेल. AI च्या मदतीने कोणत्याही विद्यार्थ्याची चांगल्या प्रकारे तपासणी केली जाऊ शकते, कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, कोणते विषय कमजोर आहेत इत्यादी जेणेकरून विद्यार्थ्यांस योग्य मार्गाने मदत करता येईल. आजकाल एआय ट्यूटर्सच्या मदतीने विद्यार्थी घरातून प्रत्येक गोष्टीवर तोडगा शोधत आहेत. यामुळे त्यांच्या वाचनाची आवडही वाढत आहे.

२.मशीन लर्निंग

मशीन लर्निंग म्हणजे एखादी गोष्ट घडण्याची शक्य तितकी अचूक भाकीत करणे. मशीन किंवा संगणक समस्या सोडवते तेव्हा त्या प्रकारास मशीन लर्निंग म्हणतात. अर्थर सॅम्युअल यांनी सर्वात आधी 1959 मध्ये मशीन लर्निंग चा विचार

शिक्षण क्षेत्रातील मूलभूत व विशिष्ट अप्लीकेशन सॉफ्टवेअर्स -

१. वर्ड प्रोसेसर्स -

शिक्षण क्षेत्रामध्ये कार्यालयीन व शैक्षणिक अशा दोन्ही पातळीवर याचा उपयोग होतो. विविध प्रकारचे अर्ज, पत्रे, मोज, फॅक्स,माहितीपुस्तिका, अहवाल, वेळापत्रके तयार करण्यासाठी वर्ड प्रोसेसर्स उपयुक्त ठरते.

२. स्प्रेडशीटस् -

विद्यार्थी आणि शिक्षक ग्रेड पॉईंट मोजण्यासाठी स्पेडशीटचा वापर करतात. शिक्षणक्षेत्रातील कामध्ये पेडशीट अत्यंत उपयोगी व गरजेचे ठरले आहे. मायक्रोसॉफ्ट एक्सेल का सर्वाधिक वापरला जाणारा स्पेडशीट प्रोगम आहे.

३. डेटाबेस मैनेजमेंट सिस्टीम -

विद्यार्थ्यांची प्राध्यापकांचा अभ्यासक्रमाची ग्रंथालयातील पुस्तकांची यादी इत्यादी अनेक नांदी ठेवण्यासाठी माहाविद्यालये आणि विद्यापीठे याचा उपयोग करतात

४. प्रेझेंटेशन ग्राफिक्स -

माहिती आकर्षक स्वरूपात सादर केली तर विद्यार्थी अधिक परिणामकारकतेने शिकतात,. यामध्ये अनेक दृष्ये एकत्र करून एक आकर्षक पेझेंटेशन तयार करता येते. आकर्षक प्रभावी व्यावसायिक किंवा शैक्षणिक प्रेझेंटेशन तयार करण्यासाठी याचा वापर होतो. वर्गामध्ये उत्तम दर्जाचे संप्रेषण (Communication) साधण्यासाठी या प्रोग्नस्चा वापर अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

समारोप

शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर हे केवळ साध्य नाही तर एक प्रवास आहे. शिक्षण व्यवस्थेत अनिवार्यपणे परिवर्तन घडवणाऱ्या उदयोन्मुख क्रांतिकारी तंत्रज्ञानांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. शिक्षणाच्या विविध पैलूंमध्ये सुधारणा करण्यासाठी, तंत्रज्ञानाच्या वापराला आणि एकात्मीकरणाला पाठिंबा देऊन त्याचा अवलंब केला पाहिजे.

संदर्भसूची -

1. प्रशांत पाटील शैक्षणिक तंत्रविज्ञान आणि व्यवस्थापन, नित्य नूतन प्रकाशन पुणे, 2008
2. मीनाक्षी वरचे, माधवी धारणकर : शिक्षणात संगणक आणि माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान, नित्य नूतन प्रकाशन पुणे, 2009
3- सीमा येवले (संपादक) : शैक्षणिक तंत्रविज्ञान आणि माहिती तंत्रविज्ञान, नित्य नूतन प्रकाशन पुणे, 2007
4. ह. ना. जगताप शिक्षणातील नवप्रवाह व नवपवर्तने, नित्य नूतन प्रकाशन पुणे, 2008
5. Timothi. J. Oliary & Linda I. Oliary : Information Technology, Published by Tata McGraw Hill Education Private Limited, New Delhi, 2011

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

Krida Rasik Education Society's

ADV. SITARAM (BABANBHAU) AANANDRAMJI BAHETI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, JALGAON (M.S.).

(Affiliated to North Maharashtra University, Jalgaon (M.S.)

Certificate

This is to certify that ~~Prof.~~/Dr. Avint S. Patil

has participated as a Delegate/Resource Person in the conference and submitted a Research paper entitled महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे घटक. on **Multidisciplinary National Conference on Motivational Techniques for University & College Teacher's** held on 19th March, 2018.

Mr. S. T. Patil (Convener)	IQAC Co-ordinator Chhatrapati Raje Sambhaji College of Education, Jalgaon	PRINCIPAL Chhatrapati Raje Sambhaji College of Education Jalgaon	**Dr. Anil Lohar** (Principal Organiser)

Indian Council of Social Science Research

Arunodaya Dnyan Prasarak Mandal's

Women's College of Arts, Commerce & Home Science, Jalgaon

(Affiliated to SNDT Women's University, Mumbai)

NAAC Re-Accredited 'B' Grade (CGPA - 2.29)

Department of English and IQAC organise

One Day Interdisciplinary National Seminar

On

The Status of Disability Studies: Film and Literature

Sponsored by

Indian Council of Social Science and Research (ICSSR), New Delhi

Certificate

This is to certify that **Dr. Avint S. Patil,** S.S.P.M's College of Education (B. Ed.), Tehu, Parola has actively participated/contributed/presented a Research Paper entitled **'अपंगत्व आणि पुर्नवसन'** in **One Day Interdisciplinary National Seminar** on **'The Status of Disability Studies: Film and Literature'** held on Saturday, 29 February 2020.

Dr. Somnath Lokare	**Prof. Yunus Shaikh**	**Dr. Jayashri Nemade**
CONVENER	**ORGANISING SECRETARY**	**PRINCIPAL**

IQAC Co-ordinator
Chhatrapati Rajo Sambhaji
College of Education,
Jalgaon

PRINCIPAL
Chhatrapati Raje Sambhaji
College of Education
Jalgaon

SHRI SHIVAJI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S,

COLLEGE OF EDUCATION, BARSHI

DIST. SOLAPUR, MAHARASHTRA, INDIA

IQAC, College Of Education, Barshi

ORGANIZED

IN COLLABORATION WITH

PUNYASHLOK AHILYADEVI HOLKAR SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

ONLINE INTERNATIONAL CONFERENCE

CERTIFICATE

THIS IS TO CERTIFY THAT PROF./ DR./ASSO. PROF. /ASSIST. PROF./ SHRI / SMT. Patil Madhuri Devidas OF Shri.Chhatrapati Raje Sambhaji B.Ed. College ,Jalgaon. HAS PARTICIPATED IN ONLINE INTERNATIONAL CONFERENCE ON **"RECENT TRENDS IN HIGHER EDUCATION "** HELD AT SHRI SHIVAJI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S COLLEGE OF EDUCATION, BARSHI ON 22ND NOVEMBER, 2022.

Dr.M.V.Mate	Prof.Dr.A.G.Kamble	Prof.Dr.V.P.Shikhare	Dr.S.S.Gore
Co-Convener	Convener	IQAC Coordinator	Principal

Made for free with Certify'em